

דוד אסף וישראל ברטל

שתדלנות ואורחודדוקסיה -
צדיקי פולין במפגש עם הזמנים החזשים

תזפיס מחוד

צדיקים ואנשי מעשה - מחקררים בחסידות פולין

בהוצאת מוסד ביאליק - ירושלים והמרכז לחקר חולדות יהודי פולין והרבי
האוגיברסיטה העברית בירושלים

תשנ"ד

דוד אסף וישראל כרטל

שתדלנות ואורתודוקסיה

צדיקי פולין במפגש עם הזמנים החדשים

א

עם התפרקותה של המערכת האוטונומית העל-קהלית של יהודי פולין בשנות השישים של המאה הי"ח ניטל מן החברה היהודית מכשיר עיקרי של השפעה על הכוחות הפוליטיים והחברתיים שפעלו במדינה הפולנית. ביטול יצר ארבע ארצות, וזעד מדינת ליטא פגע ביכולתן של קהילות ישראל בפולין ובלטא להתמודד כאופן יעיל עם מדיניותן של רשויות השלטון ולהשפיע על החלטות. חוקים וענייני מיסוי, אמנם הורערים העל-קהלתיים לא הוכרו להלכה בידי השלטון הפולני אלא כאחראים על גביית מס הגולגולת מן האוכלוסייה היהודית, אולם למעשה מילאו תפקיד נכבד ביותר בהסדרת הקשרים שבין השלטונות ובין הקהילות, ויחד מכך, הורערים, שהיו מעורבים בפעילות שנועדה להשפיע על החלטות גופי השלטון ובעלי התפקידים, החזיקו אנשים מיוחדים (שתדלני הוועד), שהפעילו את קשריהם העסקיים עם אישי שלטון פולנים לטובת כלל ישראל, העבירו אליהם בלשון לועזית צחה את מסריה של החברה היהודית והשפיעו בתשלומים וכמתן טובות הנאה על החלטותיהם. על תפקידיי של 'שתדלן ועד ד' ארצות' מלמד כתב שתדלנות שנמסר לר' ניסן כר' יהודה מצ'כנופצי [Ciechanowicz] בשנת ה"ץ (1730):

ויעמוד על משמרת הקדש, לכל אשר ישלחנו ילד וכל אשר יעזו עליו יעשה, ויהי ציר נאמן לשולחיו לשרת בקדש באמת ונחמים ואצל כל פינה יארב להצמיח טובות וישועות להכלל הן כוועדים גדולים [בשיבות חסיים הפולני] ווארשא והוראדנא וכיוצא בהן, הן על קאמיסיצים, ולמסר החלוקה של הסקארב [האוצר] יר"ה [ירום הודן] להמושגל הגובר יר"ה שנה שנה ולהערך שוע עד לא בצד וככל מאמצי כחן. קבענו לו שכירות חק הקצוב כל שנה שכר שיחה נאה [...] ופנה ישנס מתניו ויאור כגבר חלציו לצאת חלץ חושים לטובה ולתועלת [ה] ככלל.

1 יי היילפרין, פנקס ועד איבצ ארצת, יושלים חשי"ה, סימן מרכא, עמ' 212 (להלן: פנקס). לאפיון קצר של דמות השתדלן בקהילה המסורתית ופעילותו, ראה, יי כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשס"ו, עמ' 105-106; 'שתדלנות', ערך באנציקלופדיה העברית, כרך לב, עמ' 400-401.

המאורע מן העניין הרע פתחתי פי בכפי ובתחנונים למען לבקש מאת ארזונגו המלך החסיד יר"ה שיצוה ברוך חסדו להכריח אותם כת ש"ץ ימשי"ל.

גם לאחר ביטולם של ועדי הארצות לא חדלה פעילותם של השתדלנים כרמות השונות של מגעי החברה היהודית עם הרשויות. שתדלנים ממונים של קהילות פעלו כמקודם. ואנשי כספים וסוחרים ניצלו את קשריהם עם בעלי משרות למען ענייני כלל ישראל. השתדלנות — אם כעיסוק קבוע ואם כפעילות לעניין אחד — התקיימה גם בדיעבד של ארגונים מייצגים של כלל הקהילות. אך חוץ עשרות שנים אחדות חלו תמורות כמעצמם המדיני של יהודי מזרח אירופה, שהשפיעו גם על דפוסי השתדלנות המוכרים וחוללו בהם שינויים.

התמורות המדיניות הגדולות שהתחוללו במזרח אירופה עם חלוקתה פולין (1772, 1793, 1795) הפגישו את היהודים עם רשויות מדיניות חדשות ולא מוכרות: השלטון הרוסי, הפרוסי האוסטרי. בשלרש המדינות הללו קמה זה מקרוב פקידות ממשלתית, שעוצבה על-פי עקרונות 'האבסולוטיזם הנאור'. עקרונות אלו כבר היו מוכרים בפולין ערב חלוקתה, ואף השפיעו על הצעת רפורמה שרוננו בסייס הפולני, אך יהודי הממלכה לא נחשפו עד כה מעולם לسلטון מן הסוג הזה ולא הכירו את טיבו ומנגנוניו. מערכות קשרים ישנות, שהתבססו על זיקת משפחות הנהגה יהודית לבתי אצולה פולניים, איבדו חוץ שונים אחדות את תוקפן או הפכו למשניות. הבירוקרטיה ההרדשה שהוקמה כהכלי פולין המחולקת הייתה רחוקה מן ההוגי הישן שבו חיזו ופעלו היהודים. יתרה מכך, רפורמת מינהליות שהונהגה בשטחים החדשים, וכן מנגמת לחיקון חברתי של היהודים ברות האבסולוטיזם הנאור, הציבו לפני החברה היהודית בעיות חדשות וכלתי מוכרות וגרמו להצטרפות קבוצות חברתיות נוספות למעגל המגעים עם הרשויות.⁴

התערבותה הגוברת של המדינה בגיהוול ענייני הקהילות ושלילת סמכויות מן הקהילה, תהליך שהתרחש בתחום שנכבש בידי אוסטריה סמוך ליסופת, נמשך בתלקים שצורפו לאימפריה הרוסית עד אמצע המאה הי"ט. כוספו של דבר בוטלו לחלוטין הסמכויות הנתחבות שחיו בידי הקהילה היהודית לפני חלוקתה פולין. החלישת האוטונומיה היהודית, אף שלא בוטלה כבת אחת, הביאה לכך שגופים חברתיים אחרים נטלו רכיס מתפקידיה ופעלו לצדה של הקהילה, או אף כבוכה, תוך שהם נהנים מחופש פעולה שלא היה ל'קהילה'. גופים כאלה היו בראש ובראשונה ה'הכבודות'. שהתקיימו כחורך הקהילות ומילאו מנורן

3 נקמם, סימן תשסח, עמ' 423. מפעל השתדלנות הגדול שנחתיב מתמזדדוה של החברה היהודית בפולין עם הפרנקסיטים באמצע המאה הי"ח מתואר אל מ' בלבן, לחולדת התנועה הפרנקאנית, א-ב-הל'אביב תרצ"ה.

4 על התמורות שחלו במגעי החברה היהודית עם השלטון באזורים שסופחו לרוסיה ולאוסטריה, ראה למשל, ש' אטנברג, 'יהודיות והמגמות בעיצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים עם חלוקתה פולין', העבר, ט' (תשל"ב), עמ' 20-34; א"י בורת, 'גליציה ויהודיה', 'ירושלים תשל"ו': ר' מאהלי, דבר ימי ישיראל — דורות אחרונים (לוחן: מאהלי, דבר ימי ישיראל), 3, מרדכי 1945: J. D. Klier, Russia's Gathers her Jews, Dekalb, Illinois 1966, R. Pipes, 'Catherine II and the Jews — The Origins of the Pale of Settlement', Soviet Jewish Affairs, V (1975), pp. 3-20

מצורבותם של השתדלנים היהודים בענייני מלכות פולין הייתה ניכרת, ועוררה בקורת חריפה בחברה הפולנית. על השפעת השתדלנות היהודית ניתן ללמוד מתיאור נסיבות ביטולם של הוועדים העל-קהילתיים, כפי שנרשם בוכרונותיו של רב בער מבוהליחוב:

ועל שאז היו סאמוניזם אנשי פולין שהראשי מדינות, אלופי בני ישראל, שהיו מוכרחים להיות המיד בעיר וזאראש בעת הסייס הגדול כעסקי נתינת הכרזת המלכה, ואמרו הפרויצים שאילו ראשי בני ישראל מכתלין הסייס הנעשה בהוצאת גדולות [...] והיות שדתי מדינות פולין היה שאחד מבני מדינה היינו שלאאכסיין, יכול לעצב, כשאמרו אני איני מסכים לפונקט זה, והאמינו הפרויצים שהיהודים הראשים עושים זאת ושוכרים אנשי שלאכסיות בדמים קירים שיכטלו הסייס, לזה צותה מלכות הנ"ל לכטל ראשי מדינות דבני ישראל.²

אך פעילות השתדלנות לא הייתה כמישור הארצי והעל-קהילתי בלבד, אלא התקיימה בכל רמות הקשר שבין היהודים לרשויות הנוכריות: מן העיירה הקטנה, שניהלה מערכת קשרים מסועפת עם האציל הפולני ועם רשויות השלטון הממשפטי, ועד לקהילה הראשית ליועד הגליל ולחוצו המדינה, שמוערכות הקשרים שלהם עם הרשויות היו מפותחות וסבוכות. השתדלנות הייתה נחונה הן בידי שתדלנים בעלי מינוי פורמלי, דוגמת ר' ניסן הפולני, אלו מילאו לעתים תפקיד של שתדלן אד הוק, לעניין אחד או לזמן קצר, לעתים השתדלן שנזכר לעיל, והן בידי אנשים שהיו להם קשרים עם בעלי השורה המעמד האצילתי אחר, ולעתים החלו הם ביוזמתם במעשה השתדלנות, כחברה היהודית כמלכות פולין בשלהי המאה הי"ח נחשבו לזמן קצת גם כשם קהילה אחרת או ועד על-קהילתי, לעתים כמינוי פורמלי ולעתים כלעדין, כן, למשל, עסק ר' ברוך מארץ יותן, שהיה קשר בעסקי כספים עם שר האוצר הפולני כריהל, כשתדלנות נגד הפרנקסיטים בשיתוף פעולה עם 'השתדלן מן פאדאליא' וחורך קשר עם ועד אובע ארצות, אך לפי צדוהו כמכתב למחתנו, ר' יעקב עמדן, החל בפעולה מיוזמתו, חוץ ניצול קשריו עם השר:

כי אנכי לעת שובי מן המחנה לעיר המלונה וזאראשוי בימי חנוכה העבר ומצאתי ת"ל [מהילה לאל] הן אשר נתן ה' אותי להחמיים בעניי המלך והשרים, שירות ועבודות שלי נתיישר בעיניהם מאד וכיחד לפני הארון שר של חסד שכל דבר מלכות נחמתיים על פיו מניסטור בריהל יר"ה, [...] וספרתי לו כל המעשה מן העת אשר שייך ימשי"ו [שבתו צכי ימח שמו ויכרת] בעולם [...]. ואשר בא כעת איש בליעל פורענק אחד ימשי"ו מן מדינת טורקייא אל גלילות פאדאליעל [...]. ואחר כלתי לדבר את כל

2 פי ווישיניצ' (מחזיק) זכרונות ר' דוב מבוהליחוב, בולין תרפ"ב, עמ' 87-88. דוב מבוהליחוב מנורן דבריו על זכות ה'טושט מתחזקת, שממנה נתנו האצילים חברי הסייס הפולני, ונעזבו כשענה שרונחה בפולין במאה הי"ח, שהשתדלנים היהודים קונים בשותף את מתיבתם של האצילים כסייס ומגייסים אותם לטובת העניין היהודי.

דמיון רב בצורה שבה מילאו ר' חיים מוולוז'ין, או בני ר' יצחק מוולוז'ין, מצד אחד, ומנהיגי החסידים מצד אחר, את הפונקציות שהיו קודם-לכן בידי הקהל' או הוועדים העל-קהלתיים: אסוף כספים למען אהדים בארץ-ישראל וארגון 'מעמדות' לשם כך.⁸ מנוכח על גורות השלטון בהתועדויות של נציגים, ואף השתתפות ביהמות שתולנות שנועדו להשפיע על מדיניות הממשלה.

לצדה של פעילות זו, שהיתה מסורתית ברוחה, אם גם חדשה בנף החברתי של יהודי מזרח אירופה, מילאו את החלל הארגוני האמור אנשי העילית הכלכלית בקהילות החשובות. בפעילותם החברתית היה משום המשך לתפקיד המוכרע שהיה למשפחות המזרחיות בקהילות ישראל בפולין במאות הקודמות. בני המשפחות הללו המשיכו להיות צדי אלו לזכור חברתי בקהילות ויסוד של המשכיות בהנהגה. בקהילות בורדי, למשל, חפסו בני אותן משפחות ביציפות את תפקיד ההנהגה עשרות שנים לאחר תלוקות פולין⁹, ממש כשם שעשו זאת בדורות שקדמו לזיכוש האוסטרי. כמה מבני המשפחות הללו היו כעין 'יהודי חצר', שנקשרו בצסקים גדולים עם השלטון החדש והשתמשו במעמדם ובקשריהם עם הרשויות לטובת ענייני היהודים, ואלם אנשי העילית הכלכלית נטו להדהות גדלה והולכת עם השלטון, ולעתים קיבלו את היציבות שרווחת בקרב הפקודות הרוסיות או האוסטריות בדבר חקונה של החברה היהודית. יתרה מכך, היו בהם שעברו תוך דור אחד מחתום החברה המסורתית לאקולטורציה פולנית, רוסית או גרמנית (הכל על-פי הזמן, המקום והמסוכיות).

דוגמה מאלפת לכך מהזוים עשירי שקלוב ברוסיה הלבנה, שעברו שינוי ניכר באורח חייהם בשלש עשרות השנים מאז שסופחה צורם לרוסיה. אנשים אלה חמנו כמגמות התקונים שנקט השלטון הרוסי כלפי יהודים, אך כוונתה עת מילאו באופן מובהק תפקיד של 'שתלנצים', בעיקר בשנים שבדן נזונה היהפומה בחיי היהודים לפני פרסום חוקת 1804 של הצאר אלכסנדר הראשון¹⁰. בני השכבה החברתית הזאת כבר נחמקו אפוא מן החיים היהודיים המסורתיים ועודרו כחוגים רחבים חדש דווקא בעידן שבוחתחדדו עמדות החברה היהודית כנגד מגמות שינוי מצד השלטון. אישים שנמנו עם השכבה הזאת עמדו כראש כמה מן הקהילות הגדולות במזרח אירופה, או הנהיגו את הארגונים שנוסדו במקום הקהילה כתוצאה מן הרפורמות המינהליות ברוסיה ובאוסטריה. הם מילאו לעתים קרובות תפקידים

רחב של תפקידים, שהיו קודם-לכן בידי הנהגת הקהילה, הישיבה העל-קהליתית בליטא ותצרות הצדיקים החסידיים בכל רחבי מזרח אירופה, שקיימו מערכת קשרים בין-קהליתית, שלא הכירה בגבולות גאוגרפיים ומדיניים.

תן הישיבה הליטאית, פרי פעילותו של ר' חיים מוולוז'ין, תן תצרות הצדיקים, שנתרבו בכל חלקי מזרח אירופה עם התפשטותה של התנועה החסידית, היו תופעות חברתיות חדשות לחלוטין בנופה של יהדות פולין ומחולקת. הישיבה העל-קהליתית והחצר החסידית צמחו והתפתחו דווקא בתקופה שבה הלכה האוטונומיה המוסדית הפורמלית ואיבדה את כוחה עקב התערבות המדינות שהילקו בנייתן את מלכות פולין, בשחיתות המופעת הללו נצטרף מכלול של גורמים, שאפשרו לדן למלא במידה מרובה את החלל שנוצר כחור הקהילה ולפצת על חסרון הארגון העל-קהליתי: שתיית נהנו מאוטוריטה דתית, אם מכוח סמכות המחלפה ויקרת המדינות ואם מכוח הפריומה של הצדיק, שיש לו מהלכים בעולמות העליונים: שתייתן לא היו כפופות לחלוטין למדינת המדינה ולא היוו משום כך נציגות של שלטון המאיים על הערכים המסורתיים: שתייתן לא באו לעקור את הקהילה ממקומה, אלא נתפסו כתודעה בני הזמן (על אף השלב הקצר של ההתנגדות לחסידות) כחלק בלתי נפרד מן העולם המסורתי וכהתחדשות אורגנית שלו. גם השלטונות ברוסיה ובאוסטריה ראו בהן, כמרבית המקרים, כוחות שמורניים המעוניינים ביציבות 'יסודי הישן' וראויים לפיכך לתמיכה ולעידוד. אף תרומתן הכלכלית של תצרות הצדיקים לערים, שהסידים שנסעו אל רבם נחרו אליהן, זכתה לפעמים להכרה, ואף לסיוע, מצד רשויות השלטון.

ישיבת וולוז'ין הליטאית, שקמה בראשית המאה הי"ט, היחה כמהלך המאה לארגון חברתי שפעל מחוץ למסגרת הקהילה ונטל משהו מתפקודיהם של הגופים העל-קהלתיים הישנים⁶. אך השפעתה היחה מצומצמת בעיקר לפלכים של ליטא ורוסיה הלבנה כחחום האימפריה הרוסית. התנועה החסידית, שהתפשטה צד אמצע המאה על פני כל מזרח אירופה, מילאה בצורה משמעותית הרבה יותר את מקומם של הקשרים הכין-קהלתיים שחצו לעתים את הגבולות המדיניים ושימרו את אחדותה של יהדות פולין שבטרום החלוקת. הצדיק החסיד מילא כמות הכרזמה החתית את מקום הסמכות הקהיליתית, החערב בחיים הפנימיים של הקהילות וקיים קשר מתמיד בין חסידיו הפזורים על פני צריס ועידוד. הארגון החברתי החסיד קיים את לכידותה של החברה המסורתית, ומילא בהצלחה יתרה רבים מתפקודיו המסורתיים של הארגון האוטונומי שכוונתו משן⁷. אכן, קיים

⁸ A. Case Study of Hasidic Controversy in 18th Century Galicia, בתוך: ז. בקון (מ' רוסמן (עורכים), מחקרים בתולדות יהדות מזרח אירופה ובחברותה — ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן, מדעי היהדות ומדעי החת, כד-כה (תשמ"ט), חלק אנולי, עמ' 25-40.

⁹ ש' שטספער, 'הי'ושפע' ו'גולגוליה' — קופות ארץ-ישראל בתופעה חברתית, קהודר, 21 (תשמ"ב), עמ' 89-102; ר' ישראל משקלוב, 'האמת מאין תצמת', בתוך: א"ל סרמקין וא' ריכלין, ספר תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 138-157.

¹⁰ על משפחות העילית בבורדי, ראו, ג"פ גלבר, תולדות יהודי בורדי, ירושלים תשס"ו, עמ' 82-94, 159-172.

¹¹ ש' איטנר, 'תקפת 1804', תעבר, כב (תשל"ז), עמ' 67-110; D. Fishman, Science, Enlightenment: and Rabbinic Culture in Belorussian Jewry, 1772-1804, Doctoral Thesis, Harvard University, 1985, pp. 117-164; E. Lederhendler, The Road to Modern Jewish Politics, New York and Oxford 1989, pp. 74-83 (להלן: 'לדודגול').

⁵ ש' שוחט, 'התנועה בקהילות רוסיה עם ביטול הקהל', ציין, כב (תשל"ז), עמ' 142-233; I. Levitats, ע' אטקס, 'שיטתו ופעלו של ר' חיים מוולוז'ין כהנהגת החברה המתנגדית לחסידות', PAAAR, 33-34 (1972), עמ' 1-45; ש' שטספער, 'שלוש ישיבות ליטאית במאה התשע-עשרת, בעודת דוקטור האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 9-11, 18-47, 208-209. מנקודת המבט של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית טובים, לאחדות, מפעלו של ר' חיים מוולוז'ין בהדרכתו של ר' אליאן, אבי תישיבות... מרן רבינו חיים מוולוז'ין, ירושלים תשנ"א (להלן: אליאן, אבי תישיבות).

⁷ ח' שמדקי, 'משפחות החברתית של השחיתה החסידית', ציין, כ (תשמ"ט), עמ' 47-72; תהיל, 'החסידות וספי החסידות', ציין, לה (תש"ל), עמ' 182-192; — I. Kuperstein, 'Inquiry at Polaniec

התבוננות ואורתודוקסיה שונים מאלו של חלק הנון פון העשירים היהודים בקהילות הגדולות של מזרח אירופה.

גם המשכילים מילאו, כמופן יריעי, את החלל התרבותי שהותירה שקיעת האוטונומיה היהודית. בראש ובראשונה נכפו הדבר מתודעתם העצומה כי הם מהווים גרעין של חברה עתידה, שעקרונותיה משותפים לאלו של השלטון הגאורגי. אף שבמציאות היו רבים מהם מורים במשרות ממלכתיות (רייני פקידים וזוטרים במנגנון הממשלתי), הרקיע חוץ העתיד שלהם שחקים: ביורוקרטיה חבד עם פקיד השלטון הגאורגים במאבק לחיקוקה של החברת¹². יחד מכן, הם ואו עצמם מבשריה של הנחגה אלטרנטיבית לאחיהם ודפריס בשמם. רעיונות ההשכלה שפיעמו בלכם בישרו תמורה מפליגה בחיים הכלכליים והתרבותיים של היהודים, ועוררו התנגדות עזה. בנייני עצמם נראו כנושאי דברו של ממשל גאורגי שתופים בעלי חוץ מזהיב ושליחת הכרזתה: בנייני סביבתם נראו לא אחת כמשתפי פעולה, מלשינים ומוסורים. מכל מקום, מעשים שעשו המשכילים כמגע עם השלטונות ונראו בעיניהם כפעולה מועילה לחברתם, נתפסו כשהותף פעולה מסוכן ומזיק. מה שעשיר היה להיראות בעיניהם כשתדלנות, היה קודב לודאי מעשה מלשינות בעיני רבים וכן טובים בעיני רבים ורבים פחות¹³. ואף-על-פי-כן, גם המשכילים שימשו לא אחת כחוכמה, שאלה פנו אפילו צדיקים חסידים לטובת כלל ישראל. אותו משכיל יצחק בן לורינון (ריכ"ל), שהיון את השלטונות כמכבי שטנה נגד החסידים, מתבקש על-ידי הצדיק ר' ישראל מרזיין, יחד עם רבנים הגאונים וכמה גבירים דלטא ורייסיין לפעול מה שיוכל נגד אשמה על-ללה הם שתדלנותה מחדש בשנות השלושים ברוסיה (עלילה וסלב). ריכ"ל נענה לבקשה:

והשתדל בכל מיני שתדלנות יום ולילה וגם כאם כמגילת ספר התנצלות אשר כתב כתובתה רעת לפשט עקמומיה שכולב החושדים אותו [...] וגם הרב החסיד המפורסם הגדול ר' ישראל מרזיין (י' ני) כבר שלח איזה סייע ומכתב נכבד לחתום הוה כרוב הזה¹⁴.

ב

יהודי החלק המערבי של פולין המתחלוקת עברו בשני הדורות שהלפנו מאז ביטול עצמאותה הפוליטית של הממלכה כמה וכמה מהפוכות פוליטיות. שלא היו מנת חלקם של אחיהם

12 י' ביטל, רמות הלא-יהודים וחברתם בספרות עברית ויידיש, 1856–1914, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 46–15.
 13 לורנהדלר, עמ' 84–110.
 14 י"ב לורינון, אפסידים וחילוא תקציין, מכתב ר' משה בעריין בלום בטוח הספר, עריין הפנייה אל רבנים וגבירים וזכר על-ידי ריכ"ל גם בדבר אל הקהות העברית, שם עמ' 10: ר"ב נתנון, ספר הזכונות, ווארשא תרל"ג, עמ' 28–29. דאר לציין כי ר' ישראל מרזיין סייע לריכ"ל גם בהתפטר ספרו, תעודה בישראל. דאר פחה רב למחזרה השנייה, וחילוא תרס"ז: על פרשה 11, דאר, ר' אסף, ר' ישראל מרזיין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 161–165 (להלן: אסף, ריזיין).

שהיו מזוהים עם פקידות המדינה השנואה. כך שימשו ראשי 'הרשות המפקחת על כתי-הכנסת' (Dozór bóznicy) חוכמים של מבט הבשר הכשר בפולין הקונגרסאית, ואילו על בתי-הכנסת, הבנקאי מתיאש רוזן, שנעסק כרובפעילותו של המאה ראש 'הרשות המפקחת אברהם פרץ משקלוב, שקבע את מושבו כפטרבורג ופעל בה כמפתח המאות, או מתיאש רוזן, שפעל בורשה באמצע המאה, קישרו בין השלטונות ובין היהודים, אך גם הזדהו עם עמדות הממשל כלפי היהודים ושיתפו פעולה ביישומן. הם לא יכלו לבלא עוד את תפקיד השתדלן המסורתי. בעל המניין הפורמלי או זה הפועל אר הקי, שכן הם כבר לא הזדהו בשלמות עם האינטרסים של החברה היהודית, ואף היו שותפים ברעיון וכמעשה למגמות שפרן לחמו חלקים נכבדים מאותה חברה, ואף-על-פי-כן שיתפה עם החברה היהודית פעולה וראתה בהם לעתים קרובות נציגים מתאימים לניהול קשרים שונים עם מנהל המדינה.

מבחינת רבות היו אנשים מסוגם של פרץ או רוזן דומים לפינלטרופים היהודים במערב אירופה ובמרכזו, דוגמת מונטיפיורי או בני בית רוטשילד לאצותיהם, שעסקו בפעילות תמיכה ושתדלנות למען אחיהם המזרח אירופים. כמותם ראו עצמם איכר מנופה של חברה נתנית חדשה במדינה הריכוזית המתחדשת, אף הם הזדהו כמורה זו או אחת עם הריכוזות ברוח תנועת ההשכלה האירופית על החיים היהודיים המסורתיים, ושאפו לחקן ולשנות את אורחות-החיים, הלבוש המסורתי והמנהגים ולהמירם כאלו הכאים מן המערב. פעילותם בקרב החברה היהודית או למענה נשאה אופי חדש לחלוטין לעומת מעשה הצדיקה המסורתי או השתדלנות הישנה: סיועם לאחיהם ניתן לא מתוך מחויבות דקה ואחריות סתם, אלא היה מותנה בתביעה פטרונת מן המסתייעים בהם להשתנות ולהשתפר. אפילו אם לא נאמרו הדברים במפורש, היחה ברורה לחלוטין התביעה שנתמתנה מהם: מגמות השלטון לחקן ולשנות את אורחות-החיים המסורתי במזרח אירופה ראיות וצודקות. הפינלטרופים כמזרח אירופה ראו עצמם כראש גשר של החברה היהודית הימתקנותי שבמערב, חששו כי הם והפינלטרופים מאנגליה, צרפת או גרמניה חותרים בדרכים דומות למטרה משותפת, הם אף דמו להם ביחס האמביוולנטי שפיתחו כלפי החברה המסורתית: מצד אחד ראו לנכר להתרחק ממונה ומהמונה ולשנות ככל האפשר את לשונם והמנהגותם: מצד שני חששו כלפיה מחויבות, שאפו לסייע בתיקונה ויצאו להגן עליה מפני פגיעות המורות מיד מצד המדינה¹⁵. קבוצה חברתית נוספת, שהייתה מזוהה בחלקה עם שכבת העלית הכלכלית, נתמכה לעתים על-ידיה והיחה שותפה לכמה מהשקפותיה על החיסים הציניים בין היהודי לבין המדינה, היחה תנועת ההשכלה החדשה במזרח אירופה. אכן, היו בין ראשוני המשכילים גבירים בעלי רכוש, כמו יוסף פרל בטרנופול שבגליציה. כן נמנו עם מי שחטו כצלם של גבירים או שימשו במשרות שונות כבתיים ובעסקיהם, דוגמת יהודה ליב נכבוכיץ, משקלוב. אף-על-פי-כן יש לראות במשכילים קבוצה כפני עצמה, שאמיתיה, השקפותיה

15 I. Bartal, 'Moses Montefiore, Nationalist before his Time, or belated Shidlan?' *Studies in Zionism*, 11 (1990), pp. 111–125.

חלקם של מנהיגי חסידות פולין במאבק על שמירת אופיה המסורתית של החברה היהודית גדל מאוד לאחר חום מלחמות נפוליאון. בפולין הקונגרסאית החלה פעילות אינטנסיבית לתיקון היהודים, העלו תוכניות שונות ומשונות ואף גברה המודעות אצל אנשי מדינה ומתקנים פולנים להשפעתה הגדולה של החסידות על שימור אופיים המפגרי של היהודים כארצם הצדיקים בפולין המשיכו להיות מעורבים במאבק על רמותה של החברה היהודית, ולחמו ככל יכולתם למניעת המרות חברתית והכרחת שיתמו הפולנים. בעת וכעונה אחת הפעילו את שחמ-לנות גם להגנת יהודי פולין מפני הפצת ספרות אנטי-יהודית, והגנו על אינטרסים כלכליים והבדחיים של העליית הכלכלית וסייעו במסותן והפעלת קשרים כלכליים. משפחה זביטקובר, קבלנים ממשלהיים עשירים שהיו בעלי מהלכים בחוגי השלטון והאצולה הפולנית, עמדו לצד מנהיגי החסידים וסייעו במסותן והפעלת קשרים כלכליים. הם תמכו בין השלטון הרוסי, שלא גילה עדיין בימי שלטונו האחרונים של הצאר אלכסנדר הראשון מידת פעילות נמרצת לשינוי פני החברה היהודית, ובין כוחות פוליטיים בקרב האצולה הפולנית, שיתמו ופרומת ועשו מעשים בתחום המינהל והחינוך. חלק נכבד מן הפעילות השחמ-לנית בשנים הללו נעשתה אצל הסטור ניקולאי נובוסילצב, איש השלטון הרוסי בעל ההשפעה הגדולה ביותר בפולין הקונגרסאית. בין פעילויות השחמ-לנות הכוללות בשנות העשרים והשלושים ראוייה להזכר הפעולה למניעת הנפלות מטעם השלטון על החסידים, שהציעו ופרומטריים פולנים שקבלו את העמדה המשכיילית נגד החסידות. במיוחד סיבט שנת 1824: מאבק החסידים לשמירת הלכות המסורת (בעקבות צו משנת 1824), שבו נטל חלק ר' יצחק מוורוקה¹⁶; פרשת כתיב-הספר הממשלתיים ליהודים, שהוקמו כורשה ב-1820 ועוררו התנגדות נמרצת בחוגים המסורתיים (אף כאן התבלט ר'

מקווינק — חייו וחרותו, חל-אביחבי"צ, עמ' 83–92. על שחמ-לנות נוספות שהיו בשנות העשרים, ראה י' היילפרין, די יהושע העשיל מאפסא ונרות המלכות מסוף ימיו של אלכסנדר הראשון, בתוך: יהודים יהודות, עמ' 348–354; א: מורנגוסטרן, עזרת הגוים לצבא הרוסי משנת 1827 (מקורות חדשים על פעילות כלל-יהודית לסיכול התנגדות), בתוך: ספר (נפיש) חינוך חתן) כר-אילן, מנהיג השמ"ה, עמ' 203–213 (נדפס שנת בספור, גאולה בדרך המכש כחכי הגורא והלמיד, וישלים חשמי"ט, עמ' 460–51)

1. Schiper, *Żydzki kręsiatwa polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932, pp. 18

17–15 (להלן: ישיפר), ר' יצחק מורקה היה מתלמידי הצעירים של היהודי הקודש מפשיסחה, ואחריו תלמידו של ר' שמתה ביום משפחה. לאחר מות אברהם משה, בנו של ר' שמתה ביום, ועם התפרקות החברה והפיכת התלמידים הכירים לעריקים שהנהיגו זמירות, עצמאיות, היה ר' יצחק לצדיק גורע והנהיג חסידים בחוץ (Wataki) הסמוכה לווישה, מעמדו כשחמ-לנות הוכר גם על-ידי חלקים מן הציבור הלא-חסידים, ובהם גם עשירי וישה. אפילו הדייטשען נשאו פנים לו ולא השיבו פניו ויקם בכל פעם ששאל וודש מהם שילכו עמו, הוא אף קיבץ מהם יעדות גדולות לצורכי הכלל ולכסל גדרות ועות (מיים ואלעין, אהל יצחק, פיטרקוב תרע"ד ונפוס צילים: ישראל חשבי"ח; להלן: אהל יצחק), עמ' 36, סימן פו, עמ' 53, סימן קכח, וראה גם, מאהלי, רבד יפי ישאל, ג, חל-אביחביחבי"צ, עמ' 60, ר' יצחק לא זכה עד כה לכינויפיח ביקומתית, ולפי שעה החיבור החיד שבידינו הוא של הרב א"י ברוסביג, מנהלי החסידות, ספר ג: האדמו"ר חק"ר יצחק קאליש וצ"ל מוורוקה וכו', ירושלים—פרי חסידי (רפוס צילים: כרך טו, ירושלים חשבי"ח), סיפורם עליו ותודות מפני נמצאים בעיקר בספרי אהל יצחק; יצחק קום קדיש ראקא, שית שרפי קודש, א—ה, פיטרקוב ולאוד חרפי"ג—חרפי"ב (ומהדורות צילים מאחרות יחר: להלן: ששיק); י"ם טוברים, בית יצחק, ירושלים חשבי"ח.

ביחזום המושבי הרוסי ומלכות אוטורייה, חלקם מפולין סופחו לפרוסיה, ואחר-כך עברו מחדש לירי הרוסים. בימי מלחמת נפוליאון הקיסר הצרפתי יחידה מדינית חדשה בשטחי פולין המערבית — יהדוכות של וישה' — ולאהר ספלת נפוליאון נוצרה פולין הקונגרסאית (על-פי הסכם המעצמות המנחות בקונגרס וינה ב-1815), שהיתה כפופה לפולני של שנת 1831 נשמר מעמדה הנפרד של פולין הקונגרסאית עד כשולן ההתקוממות נגד הרוסים בשנת 1863. בשל התמרות החסופות הללו נחשפו המוני בית ישראל באזורים האמורים לגסיונות שונים של רפורמות פוליטיות וחברתיות, וכאו כמגע עם פקידות השלטון הפרוסי והרוסי, אך גם עם מערכת הממשל האוטונומית הפולנית כהקופה היצרפית, ואחר-כך בתקופה הרוסית, כוח אחר זה חזרו הממשלים השונים (שהתכסמו, בעיקרו של דבר, על העלית הפולטית הרוסית, שהמשיכה למלא תפקידים מרכזיים במנהל), ועסקו בשאלת שילובם של היהודים בפולין. החברה היהודית הגיבה על הצעות החינוך והשינוי באופן דומה לתנועות אחרות האחרים של פולין המאוחרת: מצד אחד תמכו חלק מאנשי העלית הכלכלית וקומץ המשכילים כמגמות המדיניות הפולנים, ומצד אחר התנגדו שכבות רחבות ביצבור המסורתי ככל יכולתם לשינוי כלשהו בחיים החברתיים והחברתיים, ונקטו, בין היתר, בפעולות שתדלנות כדי לעכב תמורות מסוכנות אלו, היו אלה כריק הינים שבהן התפשטה תנועת החסידות אל חרן פולין. מנהיגי החסידים בפולין המרכזית החלו למלא תפקיד הנהגה בדומה למה שהחחש כאוקיאניה וברוסיה הלבנה, והשתלבו בתוך פעילות החברה המסורתית המגיבה על הרפורמות שיתמו השלטונות. בתקופת הדוכות של וישה עדיין לא היה כוח גדול כל כך, אף שהוקר תולדות יהודי פולין בדוכות וישה, עוציאל נתן פרענק, ספר שר' לוי יצחק מברדיצב שבפולין טרח וכא עד וישה כדי להתנגד להנהגת שוויץ וכריות ליהודים בשנת 1807, היו כבר הזכה שטעה בין תגובת החסידים לרפורמות שהוצעו בשלוי תקופת הישיים של אוכע השנים (1791) לכך ימי נפוליאון¹⁵.

אף-על-פי-כן, ראוייה לציון מן התקופה הזאת פעולתו של ר' ישראל, המגיד מקווינק, בשחמ-לנות לכיסול חובת הגוים לצבא, שהיתה כרוכה בשוויון הדורות בימי נפוליאון. צדיק זה, שנהנה מקשרים טובים עם כמה ממשפחות האצולה הפולנית, במיוחד עם בית צירטורסקי, ועם כמה מלעשירי היהודים בווישה, השתתף בפעילות השחמ-לנית לפני שר המלחמה, יחף פונוטאובסקי, להמרת גזרת הגוים כחשלים כופר¹⁶, הוא גם היה קשור בהשחמ-לנות לכיסול המס על השחמ-לנות הכשרה¹⁷.

15 י' היילפרין, די לוי יצחק מברדיצבשוב גזירות המלכות ביסוד, בתוך: תהיל, יהודים יהדות כמדת ארופה, ירושלים חשבי"ט, עמ' 341–342 (להלן: יהודים היהודי); ע"ג בענק, היהודים בימי מלחמות נפוליאון, וישה תרע"ג, עמ' 23–24 (להלן: פרענק, היהודים, התשות, א, רובישטרן, חסידות וחסידים בווישה, סיני, עה חשבי"ח), עמ' סו—סג, עג—עג.

16 פרענק, היהודים, עמ' 25; שי' דוכוב, תולדות החסידות, חל-אביחביחבי"צ, עמ' 329.

17 א' אייזנבאד, די צנטראלע רעפארמאציען אונטער פון די יידן אוי ווארשאווען פרישעשטותם (1807–1815), בלעטען פאר נעכטיגע, ב (1938), עמ' 64–65, על פעילות השחמ-לנית של ר' ישראל מקווינק וקשריו עם האצולה הפולנית העלית הכלכלית היהודית, ראה גם, צ"ע רבינובך, המגיד

עלתה בידי, כי ניקולאי הא' לא שמע את לשונו, ואשר לדוב נטו על צד רוסיא למדו דרך צדיקי תב"ד וקארולין שהתעצפו את שתקוף מהם, והממשלה כפרי" טובה וחרמם כאף. אכן הרי' ישראל מרדון חיוק ידי הקמים כאונגארן בומנו תר"ח, ויאמר לדבך טוב, ויפלו כלי תקומה לפני חיל הקיסרים. לכ קודשים אין חקר²¹.

דיעה יקרה זו טומנת בחובה ערות למפעל שהחלונת מרשים שנערך בשנת הארבעים של המאה ה"ט. כמפעל זה נטלו חלק כמה מגדולי הצדיקים בפולין, ששתפו פעולה עם הצדיק האוקראיני הגולה ר' ישראל מרדון (וימ"ד), שגר אז כסדיגורה שבבוקרבינה האוסטריית. הבלט בין הצדיקים-השחלונתיים בפולין, שאף ובה בשל כך להערכתו של שפירא, היה ר' יצחק מורוקה, שהמשיך את פועלו השחלונתי מן העשורים הקודמים. לצד פעלו צדיקים נוספים — כולם המגוררו בסביבת ורשה רכתי — וכראשם ר' יצחק מאיר מגור (רי"ט), שעדיין גר אז בורשה, ור' חיים מאיר יהואל ממוגלניצה, וכדו של המגיד, ר' ישראל מקודניץ.

שתי צגרות, מנקודת מבטה של החברה המסורתית, חזרו הצאר ניקולאי הראשון וענישו דברו והכאנו על ראשי יהודי תחום המושב ופולין: צורת הלכיש' וצורת הגויט', אלו נתפסו בעיני דובריה של החברה האורתודוקסית כאיום על הערכים המסורתיים. על ההורי הסוד התכתי הישן ועל מסגרת הליכה החבתי, המהוקמת, בין היתר, כסמנים חיצוניים כמו לבוש ומסורת. להלן נעסק במאבקם של צדיקי פולין בזורת הלכיש.

במסגרת מדיניות הרוסיפיקציה של ניקולאי הראשון הוצע שוב להפריח את יהודי המלכות להחליף את לבוש המסורתי בלבוש מודרני. בלבוש הישן ראו השחלונתי הרוסים, כקדומיהם הרפורמטורים הפולנים, ביטוי לכוללת, המונע את המקורבותם הוצגו של היהודים לקבוצות האוכלוסייה האחרות כמלכת. בשנת 1841 ניתן הצו כחוד תחום המושב הרוסי. היהודים שם חויבו להחליף את בגדיהם לכנר הרוסי העירוני. לקצין כפאוח ראש ולעשות את זקנם²², השמות על כוונת השלטון להחיל את התקנות החדשות גם כפולין הקונגרסאית החלו להגיע כבר בשנת 1845²³, והחוגים החסידיים כוודשה נערכו

21 את המכתב, מארכיון דוכטוב שביירווא, פרסם: מי. אייזלברט, לקורות החסידות, תלים, ב (תשל"א), עמ' 54-55.

22 על גזרת הלבוש ברוסיה, ראה, די גזרות אוף ארדישע מלבושים אין רוסלאנד און אין פרוילן, ווארשיע (פאמליען) - ביביליאוטעק, השי"ד, א. טשערקאוואווי, עו. די וויסות אוף יידישער הלכיש אין רוסלאנד אין 1841, היסטארישע שריפטן, ב, ווילנע 1937, עמ' 591-593; שי. גינזבורג, יידישע אוף ארדישע בודים, ארדישע לייצען צו צאייצען רוסלאנד, ניריאק תרצ"ח, עמ' 273-314; מי. בערשטובי, די ייידן אין אוקראינע אונטער רעז' צארלישע העישיאפט, בתוך: ייידן אין אוקראינע, א. ניר-יאק 1961, עמ' 97-102; מואדל, דברי ימי ישראל, ה. הל-אביב 1970, עמ' 107-111; ה. ליברמן, על גזירת המלבושים, להודו רוסיא, בתוך: הגיל, אהל חלל, ג. ניריאק תשמ"ד, עמ' 650-651; י. קליוזנר, המגידה על הלבוש החדשים 1844-1850, גלעד, ו (תשמ"ב), עמ' 11-26. לעניין זה מוזק גם סיפורו של ל-ליונה (תתגם: א"מ דק), די ארדישע קליידער אומעלסקלונג וואס איזט געשעהען אין דעם יאר 1844, ווילנא תרל"א.

23 על גזרת הלבוש בפולין, ראה, י. שאצקי, יצו דער געשיכטע פון "גזירת הלבוש" אין פולין, היסטארישע שריפטן, א, ווארשיע 1929, עמ' 731-736; הגיל, געשיכטע, עמ' 81-97; מאדל, דברי

יצחק מורוקה), וכן הנסינות להקים בית-מדרש לרבנים בעיר, כפרשה האחרונה השקיעו החסידים ממון רב בקניית המיכתי של נובוסליצב, אך לא הצליחו לעכב את פתיחתו של המוסד בחורף 1826¹⁹.

פרשה נוספת שבה הפעילו חסידי פולין שתדלנות אצל נובוסליצב חשובה ביותר להבנת מערך הכוחות החברתיים ביהדות פולין של שנות העשרים והמחצית על נסיונות שניו ותיקון של החברה היהודית: חוכנותו של לואיזי קיאריני (Chiarini), פרופסור באוניברסיטת ורשה, שעיקרה היה ביטול השפעתו המזיקה של החלמוד על היהודים. בעוד שמחוגי הלמדנים הלא-חסידיים בעיר יצאו כתבי ויכוח חריפים כנגד כתב קיאריני (ואליהם הצטרפו עד מהרה כמה מן הבולטים באנשי חכמת ישראל, כגורמנה), ולשם הגנת ערכי החברה המסורתית, המשיכו החסידים בשתדלנות כאפיק המוכר להם, ובנוסף לכך יזמו חיבור קול-קורא (שאמור היה לנסחו ר' שמחה בונם מפטיסחה)²⁰.

לאחר כשלוף המרד הפולני של 1831 הדיקה רוסיא את אחיזתה כפולין הקונגרסאית, אך עדיין היו הכרלים של ממש במעמד היהודים בין תחום המושב ובין מה שהיו אזורי מלכות פולין. ואלם בשנים שלאחר דיכוי המרד החלו פעולות נמרצות מצד השלטון הרוסי ליתקן' החברה היהודית, ויהודי פולין, כמו אחיהם בליטא ובאוקראינה, התמודדו עתה עם מדיניותו הנוקשה של הצאר ניקולאי הראשון. פעילות השחלונת של העשורים הקודמים נמשכה אל שנות הארבעים, חוד השתגלות לתנאים הפוליטיים החדשים ולמצאיות החדשה שנפתחה בחברה היהודית במערב אירופה.

ג

כשלהי שנת תת"א כתב יעקב שפירא, משכיל אנטי-חסידי ממוזיקי, שכפולין, אל הדיסטוריון שמעון רובנוב, אשר אסף באותה עת חומר לחלודת החסידות בפולין, את הדברים הבאים:

זנה פאקטיון, לצרכי ציבור שלא ע"מ לקבל פרס, מן הרבנים מעט אשר שמענו במדינה זו, שהמה כסלנים מבקשים מנודה מעולם, זולת הא'נתדן] הרי' מוארקע שהזכרתי עליו לטוב על גזירת הצבא והמלבושים, שהשולת ל'דחות הגזירות ולא

19 שפיר, עמ' 73-74; ס. לויץ, יהודי-המער לרבנים בודוארשיע בשנים 1826-1863, גלעד, יא (תשמ"ט), עמ' לה-כח; י. שאצקי, געשיכטע פון ייידן אין ווארשיע, ב, ניריאק 1948, עמ' 287-288 (להלן: שאצקי, געשיכטע); הגיל, יידישע ביבליאטיק אין פולין, ניריאק 1943, על פי המפתח, לזואר הארדווקים של פרשת בית המדרש לרבנים, עיין: די פלייקר, ווארשיע, בסדרה ערים ואמהות בישראל, ג. ירושלים תשי"ט, עמ' 76-78; א"י בודומב, מגדולי החסידות, ספר טו, ראשוני הרבנים בורשה, ירושלים תשי"ט, עמ' נט-סה, קג-קד (להלן: בודומב, הרבנים בוארשיע).

20 כפולין יצאו אבות שטרן יוסף חיים הלבישטס נגד כתבי הפלסתר של קיאריני. בנרמניה הגיבו י"ם יוסט ויי"ש ל' צונן. על תובת הדיסטוריון יוסט, ראה פירוט רב, ר' מיכאל, י"ם יוסט א"י הדיסטוריון-פיה היהודית המודרנית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 110-116. לפישה ככללחה ראה: שייס, עמ' 70-74, 72-71; צ"מ רובנובקי, רבי שמחה בונם מפטיסחה — חייו ותורתו, הל' באיב"כ תש"ח, עמ' 34-39.

אך לא כולם היו אוטופיסטיים כל-כך. המפגש עם רמותו הראלית של מונטיפיורי הגחיל מפני נפש לרכיב בשל המרחק בין המרכז האירלנדיזטורדי ובין השקפתו ומוצגיו בפועל. בר-ישראל סלנטר, שבו פגש בוויילנה, נוף על שאינו בקי בשפת המדינה²⁷. ואילו למחיא רון, משכיל עשיר שאיחדו באופן אישי בוורשה, הניחיל אכזבה כשהצניק לו תרומה ועזרה עבור בית העניים שייסד. עד כדי כך התאכזב רון, שוחזר על כל התרומה²⁸.

חוויה דומה נכונה גם לצדיקים יצחק מורוקה ולר"מ, שפגשוהו בוורשה בדרך חזרה מפטרבורג²⁹. לפי המקורות החסדיים קדמה לפניו מזהלוקח פנימית בין הצדיקים. ר' מנחם מגזל מקוצק, הצדיק האצמזטי המסתגל, רכס של יצחק מורוקה ור"מ, טען כי למונטפיורי כלל לא איכפת אם ילבשו היהודים שטריימל או לא. והתנגד בתוקף לדעתם של ר"מ ור' אברהם לרא מצ'נוב, שפסקו כי יש להתייחס לגורח הלכות כאל ייורג נבל ועבור³⁰. וכן מתוארת פנישת הצדיקים עם מונטיפיורי:

בעת שנפע השו הגדול להודים, ר' משה מונטיפיורי, מלונדון לחצר הקיסר האורי נקוליי הראשון ע"ה [עליו השלום] לצה"מ [לציר המלוכה] פעטרבורג לטובת אחי"י, ונדע להגד"ק ר' יצחק מוראקו וי"ע שהשר יהיה ש"ק [שבח קודש] בלאמזא. נסע בכמון ללאמזא לבלקש מאת השר שימלין על אחי"י בדרך הגוויה שיצא אז מהממשלה שישנו אחי"י את מלבושיהם וישלא ילבשו את כובע השטריימל. ואחד מן החסידים כא אל הגד"ק מהר"מ מקאצק וי"ע וסיפר לו

27 ראה, ד"ק האורה, ויילנה תר"ו, עמ' 25.

28 ראה, מ' וועבער, קיצור תולדות השר משה מונטיפיורי זצ"ל, האסף, ב (תרס"ז), עמ' 752; י טוראקס וא' שטנון, מאה שנה, הל-אברב 1938, עמ' 26. על העלון שחש רון העיד חז"ם בכמוב לאליעור הל"י, ראה, ח"ד רכינבריין, יגרות חיים וצליג סאלקמסקי (חז"ס), ארשת — ספר שרה ללקי המפר העברי, ד, ירושלים תשמ"ג, עמ' 459-460.

29 לפי מקורות אחרים (להלן, הצה"ב) נערכה הפגישה בלונדון משום שר' יצחק מורוקה רצה לפגוש בלונדיניו. כמנתק מהדפוס המשיבילית השלילית של אישי ורשה. אך מסתבר כי מונטיפיורי כולמדיה רק זמן קצר לצורך החלטת תשום, יש לציין כי על-פי המקורות החסדיים היה מונטיפיורי בדרום מורושה לפטרבורג, בעוד שבמציאות היה מסלול הפוך. בקיור בוורשה נפגשתו עם משילוח החסידים בדרך גורח הלכות נוכדים ביומני, שנערכו על-ידי מוכיר אליעור הל"י, ראה, יומנים, א, עמ' 335-349.

30 ישאל [הרב] מקוצק] לאנשי טשענבאאר על דעת הרב משענבאאר זצ"ל בערך הגוויה על המלכותים שנתחדשה שוב, והשכרונה כי רצמו שיהוג אל יעבור, אמר להם מחמלה לכשר והדורים בארובאר קופטן וסטרקאס, והחילו לשנות, ואן צריכין להוג על וזל, וכמקום אחר, יצ"ג כי יעניית פעם בספר, ל"ס, י"ל ייעצה אהרונות הקטנות ולא ואיתי וי"ל זה של יורג ולא יעבור, ארד ש"י גדולים כאלו [ירי"מ והרב מצ'נוב] עקודי דמם של ישראל, ראה, י"י איסן, אמת ואמונה, ירושלים תשל"ב, עמ' 70. ל"ט-מ, וזמן, על עמדתו המקינה נפרוד פטרות שקשה לאמתן, ראה, מ' אורדן, סנה בעיר בקוצק, ירושלים תש"ס, עמ' 220; י' אלפסי, הרב מקוצק — חייו ותרואו, תל-אביב תש"פ, עמ' עא-עג. להלן אלפסי, הרב מקוצק, וא"ו גם להבוא את הדברים המעניינים המוזכרים לו בדרך גורח הוגים; שנותלק דעת צדיקי רוסא מצדיקי פולין אודות גיט יהודים לצנא, צדיקי רוסא אמר שלא גייסו בחוסא, וצדיקי פולין אמרו שבהחיסא גייסו, אבל בנוג לפולין היה כולם ברעם אתה שלא גייסו, אבל רכנו אפר שגם בפולין גייסו יהודים מחמא שוואה נפרים קטנים רצום אחר החיילים ופגננים נגוריהם' (אמת ואמונה, עמ' ת, סא).

לקראת פעולה שתדלנות אינטסיבית, שחבטל את רוע הגזרה. נסיונות השתדלות של הצדיקים התמקדו בדרמותו של הנרבן האנגלי משה מונטיפיורי, שיצא בשנת 1846 מאנגליה כמטע רב פרסום לרוסיה³¹. הידיעה על בואו ותוכניתו הגיעו לאונו מנהיגי החסידים זמן רב קודם-לכן, ואפשר להם לתכנן את שתדלנותם. הנחמם הרחם שמונטיפיורי, כהרד"ו רא שמים שלכו ניטה לאורחותודוסיה, יכיר כמשמעות החמורה של גורח הלכות ויטה שם למאמצים לבטלה.

התקוות שנקשרו במטעו זה של השר היו ערות אצל כל החוגים והמתנת, חסידים כמשיבילים היו משוכנעים בכוחו הבלתי מוגבל של מונטיפיורי לתקן חוקונים נחוצים ולבטל גזרות רעות³². יתר על כן, אנשי המתנות השנונים סברו כי הפילנטרום המערב אירופי נוטה אך ורק לצדם וגורם סודע ליהודי מזרח אירופה על-פי שיטתם. כך, למשל, כתם המשכיל הווילנאי צבי הירש קאנבלונג לחתנו כ"ח כסיון תר"ז (1846), לאחר בקיוד של מונטיפיורי:

חרע שהקרי"ה [ניקולאי הראשון] בקש אחרו [את מונטיפיורי] לנסוע לוויילנא ולוראשע [הקדילות הגדולות שבמלכות] ולקרוז לפנינו את כל הפקודות הנעשות עד כה על אוזותינו ואשר אנחנו מהרעמים עליהם. והרשות נתנה לנו להשיב לשאלו ולהקשות על כל הגזרות הקשות שנגזרו עלינו עד כה לפי דעתנו, והוא מאנטיפיארע יעשה אויסצוג [תמצית] מכל הפלאנצן [התוכניות, ההצעות] שהושטנו אליה, ויבחר הטוכים שבהם, ויעשה מזז דאפארט [רד"ח] אל הקרי"ה עם אפנינע [דעת], המלצות] שלו, וכן הרשה לו הקרי"ה³³.

י"מ ישראל, ה, עמ' 235-240; פרקים הקהילת — פולין, נרד רביעי; וארשה והנגל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 37-38 (להלן); ענקס הקהילת).

32 היסטורישע ווערק ב, נר"איק הרצ"י, עמ' 163-202; *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, Edited by L. Loewe, London 1890, pp. 349-389. B. Jaffe, 'Sir Moses' (ירמנים); (להלן); *A Symposium* (Edited by V. D. Lipman), Montefiore in Russia, in: *The Century of Moses Oxford 1982*, pp. 76-81; C. Abramsky, 'The Visits to Russia', in: *The Century of Moses Oxford 1982*, pp. 254-265; J. Frankel, *Demanding Leadership: The Russian-Jewish Question and the Board of Deputies of the British Jews*, July 1842 — February 1846 (with Documents), in: *Transition and Change in the 19th Century*, pp. 192-198, Jerusalem 1987; *Modern Jewish History*, Jerusalem 1987, pp. 106-109; ואתא גוגא, גוגא, מ' וועבער, ירושלים תשמ"ט, עמ' 53-74 (להלן); פמטן.

33 על בוניפיעיורי כשתולן ועל חתניתו המתולפת של האיש בעיני חוגים שונים, ראה, ש"ל ציטאון, שדולגים — אינטערסאנטע יודישע טיפן פון נאענטען עבר, ווארשע תש"ד [1916], עמ' 218-237; ע' אטקס, 'פרשת' הדשכלה מטעם' ההמורה כמעמד תורת השכלה ברוסיה, ציון, מג (תשל"ח), עמ' 301-304 (להלן); אטקס, ההשכלה; י' ברטל, 'לאומי שהקרי"ה או שתולן שתאהר? קורעם לפעלות של משה מונטיפיורי', בתוך: משה ברוך — על משה מונטיפיורי ופעליו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 5-24.

34 אסר שאל גונגבורג, מחלקת כה"י בידי כותב הספרים הלאומי בירושלים, A, 1281A, קופסא 17/7, מכתב 10. המכתב נחפרס, בחגונים ליידיש, על-ידי ש' גונגבורג, פ"ד א' פמפליען קאטאפטאנדענדן; בתוך: הל"י, היסטארישע ווערק ב, נר"איק תרצ"ז, עמ' 105-106.

[...] השיב לו הה"ק ז"ע: אם צריך רק אחד די לנו בכבוד מעלמכם, שאהם יכולים לדבר לשונות ולדבר לפני מלכמינן.³³

תשובתו השנונה של ר"מ אין בה להסביר את הניגוד החריף בין השקפותיו המערביות של הפילנתרופ, שבא מכתור ומבקש לחנן את היהודים על-פי דרכו והשקפתו, ובין השקפותיהם השמרניות של הצדיקים, שביקשו דבר קטן (הגנה על הלבוש המסורתי) ומצאו מוגנים על דברים גדולים (מאבק בהשכלה כללית ובפרוממות בחינוך). מקור חסיד אחר מסביר את השבר הגדול שבין ציפיות הצדיקים ובין המציאות שבה נתגלה להם מונטיפיורי בכך שהאחרון שוכנע על-ידי ראשי המכתובלים, הורשאים (מהאזא רוז ועקב אפשטיין), שנעזר כאלעזר הלוי מוכיזו של מונטיפיורי שנטה לצד המשכילים, לחמור בפרוממות כספית החינוך. המפגש עם הצדיקים היה אפוא חסר סיכוי מלכתחילה. שכן מונטיפיורי האמין שפקודתו זו יהיה כישועה, ועל כל פנים שלחם להתווכח עמיתו, שמצדו התפלגם עם הצדיקים ואף נהן בהם בניהם של זלזול על שהעז להופיע בפני מונטיפיורי כשהם לכושים כ'ספדיקים' על ראשם. בעקבות כך החליט ר"מ שלא יצטרף יותר לר' יצחק מזורקה בפעולותיו, שכן איחד את אמונו במונטיפיורי³⁴ ואכן, אף שכעבר שיתפו שני הצדיקים פעולה גם עם חוגי המשכילים והמכתובלים בעיר³⁵, הנה מאורע שחדלני אחר, שהיה כרוך בשיתוף פעולה עם עשיר מחלל שבת, מטכר כי ר"מ נקט סכאן ואילן עמדות כדלונת, שהוא עצמו הטיב לכתא במחירות: 'זכי אין כוכלה לפעול אותו הדבר ע"י אמונת איה ממוזי תהלים, לא באופן כזה שנהיה מוכרחים לדאות כשיהיה מחלל ש"ק [שבת קודש] בפרהסיא'³⁶

אולם לפגישה המאכזבת עם מונטיפיורי קדמה מלאכה הכנה מדקדקת, אם גם לא יעלה, על מנת להכשיר את הקרקע לשיתוף פעולה ארוך-טווח וליעדים נוספים בין מנהיגיה של התנועה החסידית ובין מונטיפיורי, שנראה בעיני החסידים כבעל השפעה כלכלית ופוליטית על מעצמות השלטון הזרות. לקשרית הקשר ולטוויית החוטים היה אחראי כמדידה מרובה ורמיר, הצדיק שנמלט בשנת 1840 מרוסיה והקים את הצמד בסרינגרה שבברוקלינג האוסטרית.

33 ששי"ק, א, עמ' 95, סימן תקב, השוטה, מאיר עיני הגולה, א, עמ' 66, סימן ריג, המסיים את הסיפור בהודאתו של אליעזר הלוי, 'הנין מוכח להדות כי נגחתם אתי... יש לציין כי מונטיפיורי עצמו דבר והבדל רק אנגלי, והשחה עם הצדיקים דברי הידיש נוהלה, מן הסתם, בחוזנו של תלוי.

34 מאיר עיני הגולה, א, עמ' 65-67, סימנים רי-ריד, מעניין להשוות את יחסם השלילי של המקורות החסידים כלפי הלוי, שהגו ופרש, עם דברי דוד גורדון, שהלוי הזדהה לו את מכתב ר"מ ור' יצחק מוכיזו אליו, גורדון מציין כי הצדיקים החייטו הלוי בכבוד רב ובהתפת, זאת אודת שפת קרית [גורדון]. כותב בעברית ובפולנית מטבת ר"ח (דצמבר 1841), שקרא ליהודים לפנות לחקלאות, ועליו לחמו גם אישים כרי הייט דודרון, ר' ישעיה מושקט, ר' יצחק מוזיקה ור"מ מצד אחד, ומחאש רותן, יעקב אפשטיין ויעקב טונונהולד מצד אחר, הכרו הדפס במח: ע"י פירעון ר"ח זאגאראסקי, ר' פאמיליע ראודראטן, ווארשע 1924, עמ' 22-23 (להלן: פרענק, משפחת דודרון); ו'מבלב, היהודים והמדר הפולני, וישלים תשי"ג, עמ' 38-39 (להלן: גלבר, היהודים והמדר הפולני).

35 אהל יצחק, עמ' 121-122, סימן רפג, מאיר עיני הגולה, א, עמ' 67, סימן רסו.

במטרת נסיעתו של הרבי מווארקו, ושחק הרבי מקאצק ואמר כי נסיעתו של הה"ק מווארקו היא לריק, כי לא יחפוף הר"ש מנטיפיורי לדבר אודות זה בתור המלכות י"ץ שהוא בעצמו מארצות המערב הנהו והוא בעצמו לובש בגדי נכרים, ואינו מרגיש בזה שום נפקותא אם בה ילבושו אהב"י או כה. דרוקא צרות ישראל במאורקא בהריגות ורציחות ושפי"ד [ושפיכות דמים] וכדומה נוגעים אל לבו הדודש טוב לעמו, אבל בחוק שיניו מלכמינים לא חוכל לצמות שום ישועה על ידיו.³⁷

בהיותו לדעתו המסתייגת הכיר הרבי מקוצק את התנגדותו של ר' עקרבא אגור ספונה להסתייעות ביהודי גפודוקי עול תורה, כדי לנסח ולכתל את הרפורמות בחינוך ואיסור הלימוד בחדרים בפודוסי, שכן אין לבטוח להושע ע"י אדם כזה שאין ביטול הגזירה נחשב בעיניו לתשועה, ואכן תחזתו של הרבי מקוצק התאמתה, שכאשר הוציע הה"ק מווארקו את בקשתו לפני הר"מ מאנטופיורי, השיב לו כי לא יוכל למלא את רצונו בזה לבקש מאת הקיסר שילבשו היהודים על ראשם דוקא בערך מיטצען, כי אינו מכין למה להם לאתב"י דווקא כובעים מעור הדוכמינן.³⁸

ערות חסידית נוספת מציגה את המפגש כוורשה בין הצדיקים ובין מונטיפיורי כשימות בין שתי תפיסות עולם — ההשכלה המתונה לעומת האוהורודקסיה השמרנית:

ושאל השר להר"ק הר"מ ז"ע: למה אין מלמדין את בניהם לשונות העמים, לשון מדינה ומדינה, כי גם מצניו שבסנהדרין היזי יכרלין [לדבר] עי לשון, וגם כמיס מרדכי ואסתר הי' הנס מזו שמרדכי היהודי הכין את לשון טוסיים של בתן וחזין, ומחזין כך בא הישועה לכל ישראל, והשיב לו הר"ק הנ"ל [הר"מ]: וי"ע: אירכה, מזה מוכח שאין ללמוד לאיש הישראלי שום לשון העמים, כי אם ילמדו אז בימי אחשוורוש כל ישראל לשונות העמים היזי נחרים במחן ומרש מלדבר לפני מרדכי [...] רק מרדכי היהודי היה מיושב לשבת הגזית והיזי ירעיס כל הסנהדרין עי לשון [...] וחזר ואמר השר הנ"ל: איכ עכ"ם צריכים שיהיה אחד מישראל שילמוד אי"ע [את עצמון] לשונות

31 ששי"ק, א, עמ' 31-32, סימן קנג, אהל יצחק, עמ' 14, סימן כו: אמת ואמונה, עמ' קא-קב: ספרי דבריך לקהילת לומות, ערוך בריי י"ט לוינסקי, תל אביב תשי"ג, עמ' 22-24 (להלן: ספר לומות), מקור זה הנו אגבונטישטי במידה רבה, שכן הניסיעה למרוק הייתה בחורף 1863/4, שנים רבות לאחר מות הרבי מקאצק (אמנם פגיעות ביהודי מרוקו היו כבר בשנת התשעים והשלטים, ספק אם ראשיתו של הקשר בין מונטיפיורי לבין צדיקי פולין קודם לשנות הארבעים, משורת חסידית, שיש למקפק בה שכן אינה מוכחת מעל מקור בלתי הלוי אחר, מספחת על ר' שמחה בונם מפסיסחה נפטר בשנת 1827), שפנה לשר' בהצעה לדכוש את ארץ ישראל מיד החורבנים, ואת, ששי"ק, ה, עמ' 9, סימן ז: 'שלוש רישלים, מיטמקוק תרפ"ה, עמ' 10, דאה גם ששי"ק, א, עמ' 10, סימן ז: 'שלוש רישלים, ספר הויכל של הדאר, ניו-יורק תרפ"ז, עמ' 71-72.

32 ששי"ק, שם: אהל יצחק, שם, ונוסחה שנשמר בעל פה וספר לומות, עמ' 23: 'עלום נצטרינו מציית לחובש "בשר מצין ז"י" על-פי הבגותפיה החסידית של ר"מ, נמשכה המשיחה עם מונטיפיורי שעות ארוכות, 'דחא נעמד לבקשתם תעשה ככל אשר רדשו ממנו, וכמה טובה נצמחו אז עידי, ואת, איי וא"מ אלטר, מאיר עיני הגולה, שני החלקים והתפסות, תל אביב [תשי"ד] (להלן: מאיר עיני הגולה), א, עמ' 65, סימן רי.

כשנות השלושים שוב היה מעורב רימ"ד בפעילות שחר-לנית שטיבה אינו ברור. שוב נקרא הצדיק האוקראיני לשחק פעולה עם חוגים מרחוקים — חסיד חב"ד כליטא, ר' מנחם מנדל מלובקין (היצמח צדיק), שהעריך את רימ"ד (אם כי לא נפגש בו באופן אישי), החשיב במיוחד את תכונותיו כשחר-לן וכמנהיג ציבור. הוא שלח את ר' יצחק אייזיק הלוי עפשטיין מהומל, מן הדמויות הנכבדות ביותר בחסידות חב"ד, לביקור מיוחד בחצר של רימ"ד ברוז'ין, שתכליתו — מנתן פעולה מסיימת בנייני הכלל, אלא שכאמור, פרטים על פעולה זו לא נודעו⁴⁰. בתקופה זו נרמס רימ"ד, כפי שזוכר לעיל, גם להמיכה במפעל שחר-לנות מסוג אחר, ומדך בכספו בפרסום ספירו האפולוגטיים של ריב"ל, תעודה ביישראל ואפס דמים⁴¹.

לעומת הפעילויות המצומצמות בהיקפן של שנות הנעורים והשלושים, מעידה הרשת הבינלאומית, שנפרשה במפעל השחר-לנות של שנות הארבעים על אינטנסיביות המאמץ, ותושפת עוד יותר את אופיה העל-טריטוריאלי של החסידות, שלא הכריזה בנבולות מדיניים וגאוגרפיים.

כיצד נוצר הקשר הראשון בין רימ"ד ובין מונטיפיורי? נראים הדברים כי ידו של ניסן ב"ק, איש ירושלים, בעצמו חסיד נלהב ונאמן של בית רוז'ין, היתה באמצע. ב"ק פגש לראשונה במונטפיורי שעה שהאחרון ביקר בצפת בשנת תקצ"ט. מונטיפיורי, שראה ביישראל ב"ק, אבי המשפחה, וכבנו ניסן, דוגמה לטיפוס חדש של ידם מוכשר, הוכרח לכשר את המפנה המקרה של מעבר היישוב האורתודוקסי היישי' בארץ-ישראל לדפוסי פרודוקטיביות מודרניים, מיזמן רכישת מכונת דפוס חדשה לישראל ב"ק, ובשנת 1845 הזמין את ניסן לשהות באנגליה במלוננו ותחת חסותו על מנת להשתלב במקצוע האריגה⁴². ב"ק מצדו ניצל את שהותו באנגליה ופעל כשר"ד לכל דבר, העסיק בקידום ענייני כולל ולין הירושלמי שבראשו עמד, ולייצג שליחויות שונות עבור רימ"ד, תוך שנסע לסרינדה וחזר לאנגליה. ידאורי' כן שמעתי מפי ר' ניסן, כשב עמיתו להשתלמות, מדרכי צורך, ישגשגם שללמוד המלאכה, עם כ"ז הוא מוכרח לנסוע למדינת רוסיא לגמור שליחויותו, והודיע זאת להשר"ד⁴³. ככל הנראה, ב"ק הוא שהציע לרימ"ד לגייס את מונטיפיורי לקידום ענייני

40 לדברי ח"צ היילמן הנטיעה היתה כשליחתו של ר' דב. האדמו"ר האמצעי, וזה, ח"צ היילמן, בת רבי, בודיטשוב תוס"ס (דפוס צילום): ארץ-ישראל חשי"ג, עמ' 136. אך אדמו"ר זה כמעט ולא עסק בפעילות ציבורית ואין הדבר מובא לזמנו (נפטר בתק"ט). נראה שהכוונה ליצמח צדיק, כפי שהציעו: א"י בהמברג, מנדולי חסידות, כרך ג: האדמו"ר ישראל פרידמאן מנדלי צ"ל אבי שושלת רוז'ין-סרינדה, ירושלים חסידות, כרך ג: ירושלים חשמי"ב, עמ' נב. קט לוחלן: ברהמבט-הארמ"ד מרוז'ין; י' מונטיפיורי, מגדל עז, כפי חב"ד חש"ס, עמ' רלל-לדל: א"י גזר"א, תולדות יצחק אייזיק... הלוי ע"ה עפשטיין מהומל, כפי חב"ד חשמי"ג, עמ' 111-115.

41 ראה לעיל הערה 14.
42 על שהותם של ניסן ב"ק, מרכיב צורך ויצחק יונתל כאנגליה וזה, א"י רבלין, יסכת מ"ר מודרכי צורך לאברו ר' א' ש' לזמן ז"ל, משנת חר"ה, מאסף ציון, א (תרפ"ז), עמ' 71-83.

43 למשל, א' יציר אונזי מנזכיר לשד"ר בספרו: שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז), הסיבה לכך נעוצה, ככל הנראה, בדימויה של משפחת ב"ק כאת מחלוצות הפרודוקטיביות של היישוב הישן. דימוי מודרני זה לא התיישב עם הדמות המסורתית של שר"ד-חסיד, שייך באופן מובהק לעולם יישישי ומתפקד כחלק בלתי נפרד ממנו.

ברמ"ד נתן לראות — וכן, כנראה, גם ראוהו בני זמנו — ממשך דמות השחר-לן המסורתי, ההולך בראש המחנה, מכשיר לבבות וטווח קשרים עם שיעים ונכבדים⁴⁴. פעילותו השחר-לנית, כמו זו של צדיקי פולין, ראשיתה כבר בשנות העשרים, עם נחמקש לסייע להגות חובת הגיוס לצבא הרוסי בתשלום. לפעולה זו נרמס רימ"ד על-פי בקשת חוגי הלהגות כליטא, שתלו תקווה בקשריו עם נבירים יהודים המקורבים לשלטון, שחר-לנות זו, שטיבה המדויק אינו ברור, נכשלה כנראה, ר' יצחק זאב סולובייצקי, שהעיד כי נשלח לרוז'ין בפקודת סכו, ר' חיים מוולוז'יניץ, מסר כי רימ"ד אמר לו כוונ הלשון:

מה בכחי ובאפשי לעשות עוד יותר? הלא כל מה שהיה ביכולתי כבר עשיתי, וזן שתי מכתבים בעצם כתב יד ממש כבר שלחתי אל המונע לאה, בענין זה, ומה עליל לעשות יותר?⁴⁵

אם נכונה דיעה זו, הרי ששיתוף הפעולה בין מייסד הישיבה העל-קהילתית בליטא ובין צדיק מרכזי באוקראינה היה גלילי מובהק של אחרז מאמצים בין שני ארגונים חזק-קדילתיים בעלי אופי וולונטרי, שבאו במקומם של מוסדות האוטונומיה העל-קהילתית השוקעת.

37 על פעילותו של רימ"ד כשחר-לן, ראה, ר' רבינובין, מכתבי קודש, תפארת ישראל לחסידות בתרוז'ין, יד (תשמ"ז), עמ' 27-44 (להלן: עמ' 154-161).

38 על יחסו המתון-פרגמטי של ר' חיים מוולוז'ין לחסידות, ראה, ש' ששמופני, יד חיים מוולוז'ין והסכמתו, עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 166-167. אלא שר' חיים נפטר בשנת תקפ"א, ומילא אין הוא קשור כלל לגווית הגיוס של ניקולאי הראשון, שראשיתו בתקפ"ז, ר' ברוך זאב ונראה בשנת תקס"ב בקירוב, ואף הוא היה אפוא עול ימים, היסוד הראלי של סימפון אינו ברור. ונראה שנת תקס"ב אירועים שמתחשו מאוח יותר ואין בידינו מידע עליהם, ובפרט שהמקור היחיד לקב פסיקתן למלי (ראה בהערה הבאה), אם אכן יש כיום היסטורי לדבר, הרי שמאלפת העובדה כי חוגי הלהגות הלטיאים, יוזמי השחר-לנות, חשו כי הצלחתה תלויה בשתופת עם החסידים.

39 י' ליפשיץ, זכרון יצחק, א, פדר"ס-קובנה תרפ"ד (דפוס צילום): ארץ-ישראל חשמי"ג, עמ' 27-28. בשל הקושי הכרוני בתרוז'ין במתורבתו של ר' חיים מוולוז'ין כשחר-לנות זו, הציע חי' קולינסקי להגיה בכיר ליפשיץ דודי הגרי"ץ ר' יצחקן במקום יאבי חזקי הגרי"ח, ולאחר את הנטייה לרוז'ין לתקפ"י, אך ליפשיץ מזכיר את ר' חיים פעמיים, ולא סביר שיטעה בזה, וראה, ח' קולינסקי, הראשון לשושלת בריסק, ירושלים תשמ"ד, עמ' 47-48. וראה גם אליאן, אבי הישיבות, ב, עמ' 358-359.

סומע [וודן] לאה' היא דמות מעולפת באגדות, נסמך 'אסתר'ה', אהרבה של קיימריי, מלי פולין, על-פי ליפשיץ, היא היתה אשתו החודשה של גרין, אדמירל ימייה רוסי מנקודת-אין, מהלכות לו ניקולאי הראשון, היא שמרה אשתו החודשה של גרין, אדמירל ימייה רוסי מנקודת-אין, מהלכות לו קוויטלי' ופדיונות, החובה בדיונית של מסור זה כנראה החודשה החסידית, וראה, חיד גינדלביסקי, החתמותו של רימ"ד מרוז'ין וייצג להחממתו וממשלתו של הנצא ניקולאי הראשון, פסילות — בטאון חסיד סרינדה-רוז'ין, ב-ג (תשמ"ז), עמ' 30. הגיל, מסורות נפשו של רימ"ד מרוז'ין... שם, יח (תשמ"ז), עמ' 42-43. אין עדידות אחרת לסיפור זה, ואת האידאולוגיה שבה אופק ליפשיץ את פעולה של יומע לאה' (עיצוב ספרותי בדמות אסתר המלכה) — יש לראות בהקשר האורתודוקסי של כתיבתו בכלל, וראה, י' ברטל, "זכרון יצחק" לר' יצחק ליפשיץ — היסטוריוגרפיה אורתודוקסית, מלאת — מחקר האוטוביוסיטה הפתוחה במולדת ישראל והרבות, ב, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 406-414.

שעת הכושר נמצאה, כאמור, כאשר נודע על חופניתו של הנדבך האנגלי לבקר ברוסיה. אולם מנהיגי החסידים בפולין לא ידעו כיצד ליצור את הקשר עם מונטיפיורי. למשימה זו נרתם רימ"ר, שזים חיכוך עצומה, שעליה היו אמורים לחתום מנהיגי החסידות הנכבדים ביותר בפולין ובליציה. יומה זו מתגלה במכתבו של ר' אריה לייב ליפשיץ מוויזניצה, תלמיד חכם ופוסק רב מוויזניץ, לצדיק ר' שלום מקונינקא. ר' אריה לייב, שהבין כי רימ"ר מבקש לערוך ערך מכתב מליצה עבור אחינו בניי" [בני ישראל] במדינת רוסיה לפני מעלת השר [...]. מאנטיפיורי נוד יאיר הקרוב למלכות, נדהם מבקשה זו: 'לא יכולתי להלום את כוננו לצוות על פחת הערך כמנוי לערוך דברים אל הקיר למאוד והוא שר משרי המלוכה בקי"ק לנוץ'. הוא נועץ בעניין בר' חיים מצנז והלה סיפר לו, 'שכאשר היה הוא בעצמו בקי"ק סאדיצ'ערא, דיכר עמו מאד הגולה [רימ"ר] בעצמו מענין המוכנה ההוא, אמנם כאופן אחר, דהיינו שאמר שמהרואי לחסידים המפורסמים שבמדינתנו לשיית עצת ותחבולה בענין הלו, אבל לא הזכיר כלל מענין מערכת מכתב להשר הנביר הנ"ל, ואפן כוננו המקורית של רימ"ר יחתה להעביר למונטיפיורי מכתב שחלולות 'עבור אחינו שבמדינת רוסיה', שעליו יחתמו כהמלישה-עשר צדיקים מפולין וגליציה⁴⁶.

לכאורה, מפתיעה העובדה כי הרוח המנועה של מפעל זה היה צדיק ששכן הרחק מפולין, ואת ועוד. מדובר בצדיק שדגל בעצמו בחיזוק ההופעה החיצונית היהודית, הקפיד על בגדים מודרניים ונקיים ואף הסתייג מגידול פאות ארוכות⁴⁷. אולם רימ"ר נרתם למפעל לפיכך, שאליו יחתמו כהמלישה-עשר צדיקים מפולין וגליציה⁴⁶.

מונטיפיורי מתחזקו השונתו על המוצאות אחר, בערב ראש השנה הגיע בי"ק לקרקוב ומשם דימות על מסלולו על חופניתו לנסוע לסוצ'ובה ולשנות בה את יום כיפור. בו, במשרי ירוח בי"ק מלמברג כי שלחו איש נכבד ושמו ר' ישראל מקראקע, שיגן לפני השר ולבקש ולהתחנן לפני כבודו על אחי"י הישנים במדינת רוסיה, אבל אגל לא ראוהו כי ר' ישראל הניח חלק מקראקע עשוה ימים קודם ביא"י, וישתק כבודו ויהיה ברוח טוב. ששלה שטעם צדיק פולין (ראה להלן, הערה 51). מכתבו הבא נשלח בערב מכותב מסריגורה, ובו דיווח למונטיפיורי כי מסר לרד רימ"ר מכתב מאת השר ובו הסכמה להיות גבאי אוי"י ישראל מטעם החסידים, ממכתבו של בי"ק עולה בביתו מעמיד כמתוך השיקף בין שני אחישים.

המכתב נמ"ר בחשוך חר"י) תפרסם לראשונה בכתבי קודש' תוספים לאמ"ר שטר על החוזה, לעמבערג חר"י. דף יד (העמק שנית, בתוך: א"א אונברג, ארד הלכות, ירושלים תשי"ג, עמ' כז-כח, ענין המה"ק מקאמאנקא, ואחר כך במכתבי קודש, עמ' 32). 'המבוכה' הנוצרת כמכתב היא, ללא ספק, גוררת הלבשה והגנים לידתו של מי ונדה, מכתבים אלה מוויזניץ הם, אך אין הוא מוכיח את טענתו, ואת מי ונדה, 'תשובת רבי אליעזר מנדוויסק לרבי חיים מצאנז', סיני, פא (תשל"ז), עמ' סט. הע' 28 (ראה גם, ד"ר סמברג, רבנו הקדוש מצאנז בעל 'דברי חיים', א, ירושלים תשל"ז, עמ' סח-סט). אולם מכתבי רימ"ר שפורסמו מצאנז ברי"א, שישא הלוי (ראה להלן, הערה 52) אינם מתייחסים ספק לאותנטיות של מכתב זה, כאן נזכר, ומישה מדומה זו אף שימשה חומר להשלטה בפני השלמות כי הוא מביא את רימ"ר בסריגורה, ומישה מדומה זו אף שימשה חומר להשלטה בפני השלמות תרוסיים, ואת, ש' גינתורג, 'יחודים מלישיים בימים מלפנים', בתוך: תנ"ל, תכפים היסטוריים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 168-178.

כששדה ר' שלום מספרי בסריגורה גזר חסידים כליל להפסיק את פאוחיו הארוכות, ר' שלמה, נכר על רימ"ר, סיפר לו בבדי נחת כי מסו סבר שגזרת הלבשה נגרמה רק בשל ביות המצוה, הבודין הוא שהרדים גדול פאוח ארוכות מדי, ואת, א"י העשל, 'אומבאקאמט דאקומענטן צו דער געשיכט פון חסידות', יווא-בלעטער, XXXVI (1953), עמ' 134-135. השווה, ש"א הירדצקי, החסידות והחסידים, ד, בולין חר"י, עמ' קמג. לרבי ברוכמברג, הארומ"ר מוויזניץ, עמ' קיא-קלב, חתמה רימ"ר

כולל חליץ, שרימ"ר היה אפורטופסו, והוא שרים את מינויו של מונטיפיורי בנישיא כולל החסידים בארץ-ישראל. צורך העיד על שוכו של בי"ק לאנגליה בסיון תר"ה 'כשליחת מהרב החסיד ר' ישראלצי במכתב התמנות להשר משה הי"ז לדיוח גבאי אה"ק במדינת צנגלאנד⁴⁴. טעם למינוי המוכב היה הערכת החסידים כי החלבהתו הרבה של מונטיפיורי, תאוות הכבוד שפיעמה בו, העצמה הכלכלית שמתאווה והשפעתו הפוליטית הגדולה יביאו לא רק למפנה בדרכי העבדת כספים שלא באמצעות ארגון הפקידים והאמריכלים להפעלת מנגנון אלטרנטיבי של העבדת כספים שלא באמצעות ארגון הפקידים והאמריכלים של אמסטראם (שהיה עד אז הצינור העיקרי להעברת הכסף, אך עמר חזת השפעתו המוחלטת של ר' צבי הירש לעהרן), ויגדילו את זרם התרומות ליושבי הכוללים החסידיים בארץ-ישראל, אלא גם ירחמו את הנדבך לקידום עניינים אחרים הקשורים בגורל כלל בית ישראל כמזרח אירופה.

מונטיפיורי אפן נענה בדעון לכיכודים שהעניקו לו מנהיגי החסידים כוללן ביחס לארץ-ישראל. הוא ראה כך הכרה נוספת במעמדו כאישיות הדומיננטית בעולם היהודי מצד חוגים שעד כה לא עמד עמו בקשר. אמנם, כאמור לעיל, גם בעבר נעשו מפעלי החידושים חסידית להעברת וועד גזרות, אך פעילות זו הייתה ביסודה בעלת אופי מקומי, כאן, לראשונה ככל הידוע, נוצר קשר בינלאומי בין מנהיגי החסידים לכין פילטרס יהודי מן העלילת הכלכלית היהודית כמערכ אירופה, לעילית זו, שתפסה מקום הולך וגדל כמערך הפוליטי הבינלאומי, היה עניין רב להשפיע על גורלם ועתידם של יהודי מזרח אירופה, והנמאות לכך מן השנים הסמוכות נזמן למצוא בפעילותם של יצחק אלטרס ושל בית רושיניל. נראים הדברים כי הפעילות סביב ארץ-ישראל, שבה נטלו חלק כל ראשי החוגים המסורתיים בעולם היהודי של מזרח אירופה — ירוני וילנא, הפודשיס ולעדם הישיבה העל-קהילתית בוולוז'ין, המנהיגים החסידים של כוללי חליץ, חכ"ד ווייסן, וראשי כולל רושיני, שאיחד תחת כנפיו חסידים ולא-חסידים אחד — חתה, כמזדה רכה, הנזרם להרחבת פעילות השתלנות גם לאפיקים אחרים. בפעילות זו המשכו מנהיגי החסידים את מסורת האחריות לכלל ישראל שאפיינה את מנגנוני הקהילה הישנה, שלא היו קיימים עוד. ארץ-ישראל היחה אפוא לחוליה מקשרת בין עולם מסורתי ישן לבין החמורות החדשים החתשים. הפעילות סביבה אפשרה להפנים בתוך האורות וקוסיה שיטת פעילות מודרנית, ואין זה מקרה שניסן ב"ק, שדה, מצד אחד, חסיד נאמן ורש"ר מן הזוג 'הישי', ומצד אחר, שרר בעולמה של ההשכלה ה'מתמנה' וכין בהריות המודרנה, הוא שקישר בין רימ"ר, מונטיפיורי וצדיקי פולין⁴⁵.

44 שם, עמ' 82. ידיעות נוספות על קשר רימ"ר ומונטיפיורי מצויות בכמה ממכתבי מונטיפיורי למורו חלוי, שנוספרסמו בדי מאהל, דברי ימי ישראל, ג, עמ' 273-276. במכתב מנומבר 1845 הגיר רימ"ר במכתבו החדשי (acquaintance שש אוג, ר' אה גמ, יי בסבל, 'עשה מונטיפיורי וארץ-ישראל', קהודר' 33 (תשמ"ד), עמ' 154. הערה 18; ד' אק, 'מחולין לעם: דיוקנו של ר' אברהם דב מאורזי, כמנהיג חסיד במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה', שלם, ו (תשי"ב), עמ' 259-260.

45 על מעורבותו העמוקה של ניסן ב"ק בענייני השתלנות לקראת מסעו של מונטיפיורי לוויזניץ, ראה במכתבי מראשית חר"י, מכתב קודש, עמ' 37-41, ב"ק יצא מלונדון בי"ז במהל חר"ה — מסעי השני בתוך חצי שנה לרוסיה ועל מסעו הראשון העיד צדיק, וראה לעיל, הערה 42) — ודיווח לפטרנו

השתדלנות החסרית, וקבע – ללא ספק מתוך נסיונו האישי כאסיר לשעבר ככלא הרוסי: 'ישתי משפטי המדינה הוא [רוסיה] קרובה ישותם [של יהודיה] לכא ע"י השתדלות [...] כן היה כמה פעמים, אך לזה צריך השתדלותי'⁵³.

מנהיגי חסידות פולין פעלו בעת ובצונה אחת כשני כיוונים: (א) שתדלנות כלפי חוץ אל השלטון הנוכחי. סוג זה של מנע, שהיה האפקטיבי ביותר, נשמר לאישים מיוחדים במינם: שתדלנים מקצועיים או רמזיות השדירות מחוץ לעלמה של החברה המסורתית (כמו מונטיפיורי⁵⁴), שהתחרו להן דברים חריגים, בחינה 'החרו לכית רבי [...] מפני שמקורבים למלכות'.

(ב) שתדלנות כלפי פנים בתוך החברה היהודית. סוג זה של פעילות, שנועד ללכד חוגים ומחנות שונים בתוך החברה היהודית, היה לדרך המועדפת על-ידי הצדיקים. אישים כמו מונטיפיורי, או משפילים ואף מתמבללים מחללי שבת, נתפשו כיעד לגיטימי לשתדלנות. שיש לצרמו ולהחניף לו על מנת לרוממו לצורכי המטרה הגדולה יותר.

לשתדלנות העיקרית של מונטיפיורי לפני ניקולאי הקדמוני אפוא צדיקי פולין. שתדלנות משה', על מנת לשכנע את מונטיפיורי בצדקת עניינם, לצורך כך נסחיינו הן בריס"ר כמתווך והן בשתדלן מקצועי, משכיל ודובר שפות. מהלך זה התנהל בשלושה ערוצים: (א) ר' יצחק מוורקה, 'ראש לכל מדינת פולין', מנכ"ל מונטיפיורי וביקשו להיות להם לפה ולמליץ לפני הקיסר.⁵⁵

(ב) צדיקי פולין בחרו את ישראל בנעפלד מקרקוב כ'שתדלן משנה' ושלחוהו ללונדון, (ג) צדיקי פולין פנו לרימ"ר 'במפלה ובחטונות', שיבקש ממונטיפיורי כי יאזן לפעול בעניינם.

בינעפלד אכן יצא מקרקוב בכ' כאלול לצדך, והגיע ללונדון מציד במכתב הצדיקים מפולין ובמכתבו של רימ"ר. הוא פנה כמנכ"ל לשר הביקשו כי יקבל את פניו⁵⁶. במקביל פגש גם כנתן אדלר, רבה הראשי של לונדון, שהעניק לו מכתב המלצה למונטיפיורי. והשר אכן קיבלו למגישיה⁵⁷. בדרוכי חזרה לפולין הביא עמו בינעפלד איגרת ממונטיפיורי לרימ"ר בתגובה מידת רימ"ר לשגר משוכה וציףף אליה 'העתקות מהגזרות [...] הן מאותן שכבר יצאו בהמדינה ועוד יש גזרות אשר עדיין הם מונחים תחת יד המשלים ולא נ[ח]מו להעתיק'. עניין רב יש בדבריו הבאים של רימ"ר, המגלים עמדה אופיינית לאורתודוקסיה במרכז ארופה ובמזרחיה:

הגם שיש בחוכן גזרות [שלפי דבריו נראה לטובה, כמו השאלין [השולין]: בת"י הספר]. אבל אני, הצופה מהזמן, [כטוח] אשר הוא [הגזרה] קולע להמטרה לנוע ולעבור מהת"ק [מדוך תורתו הקדושה] להוציא מדת יהודית, ונפטר, בעיניי, בעתים הללו, אשר פר[נ]ציץ ישראל הפיצים, כי ראינו בעת בגזרה קלה אשר נתנו לשנות מלכשי יהודי ואשר המשלים עושים כזה נוגע לדתה"ק.

53 ימלא פי החלך, עמ' ח-ט. מכתבו של רימ"ר הודרה שוב בתוך: אסף, רוזין, עמ' 296-298.
 54 מכתבו מדי בחשוך תר"ו (7 בנובמבר 1845), מכתב קודש, עמ' 32. על צאתו מקרקוב כתבאירוד ששר נסן ביק, שם, עמ' 38.
 55 המגישת הקיימה כ-16 בנובמבר 1845, ראה, ימלא פי החלך, עמ' ג.

השתדלנות מתוך התחשת אחריות לכית ישראל כמזרח אירופה, שמתקוות מבטו נשאר חטיבה תורכתית אחת, וכן בשל העובדה שרבים מהחסידים, שלא עברו עמו לסדיגורה, נותרו ברוסיה. רימ"ר ובניו הלכו אמנם בעצמם כבניו מלכות – ימלכתי רייטש בדרך השירים⁴⁸ – ומסורת רוזין אף יודעה לספר כי כשפנה הצמח צדק לרכס, שששתוק במאמץ לכיטול גזרת הלכיש ענה לו רימ"ר כי 'יעקב אבינו קבל את הברכות כשהיה מלוכש במלכיש עשיר'⁴⁹. עם כל זאת, אין ספק כי רימ"ר, שהש חוסר אמון מוחלט בכוונת השלטון הרוסי, ראה בהזמרה נסיון היצוני לכפות את החלפת הכנרים המסורתיים על כלל הציבור היהודי, והבין כי זוהי אמתלה בלבד ליישומה של תוכנית חלילן מקיפה וראשית מסע שיטתי של רפורמות שתכליתן עקירת הדת.

בעקבות יוזמתו של רימ"ר נתכנסו בודרשה בי"ז כאלול תרי"ה (19 בספטמבר 1845) חמשה צדיקים, 'זנכרדים מכל מדינות פולין, ובראשם 'ראש הרבנים', ר' יצחק מוורקה ורי"מ, שפגשו עוד קודם-לכן את רימ"ר והכירוהו באופן אישי⁵⁰. הצדיקים ניסחו מכתב תחנות למונטיפיורי, שהוצג כדבר שנעשה בעצמו של רימ"ר והשלהמה למכתב מקדים שנשלח כבר מסדיגורה, וביקשוהו כי יפעל בהצגה בקיסר בסדרברג לכטל הגזירות הקשות ר"ל מבני עמו ממדינתו פולין וסמדינית רוסיה. הצדיקים לא הסתפקו בהמתנה לכואו של מונטיפיורי לפולין, אלא שייצרו ללונדון את ישראל בינעפלד מקרקוב כשתדלן מיוחד מטעמם על מנת שייסביר את עמדתיהם במפגש פנים אל פנים וידווח דברים שמוך הסתם לא היו ניתנים להיכתב באופן גלוי מאימת השלטונות. הצדיקים אף ביקשו את מונטיפיורי כי יזאיל לצדך את נציגים זה, המתואר כ'ראש משכיל ובקי בטוב עניני מדינתנו', למשלחתו הנוסעת לפטרבורג⁵¹. עניין רב גם בדבריהם: 'זהנה מהראוי היה לשלח לרימ"ר כבודו נ"י אנשים גדולי ישראל ממדינתו לפי כבודו, אולם מה נעשה כי הוא בלתי אפשרי מגדול הפחד מפה וד"ל [ודיל לחימוא]⁵². גם רימ"ר, ששיצג מכתב למונטיפיורי מיני ספורים בלבד לאחר מכתבם של צדיקי פולין, תיאר את סבלם של יהודי רוסיה, הוא הספיר את מחלך

בשנת אירוסי בני אכודם יעקב כי אסור לו לזרל פאותיו מעל השיצור, ושמה יש לקשור את התגרותו לזרול פאות אהרות לעובדה שהיא עצמו היה נטול זקן. ראה, אסף, רוזין, עמ' 73.
 48 ראה, ר' ז"ק, בית ישראל, פיעטקוב תרע"ג, עמ' 39.
 49 ראה, ש' טלנגטור, תפארת ישראל, יהושלים תשי"ד (דפוס צילום: בני-ברק תשל"ז), יט ע"ב.
 50 על נסיעת ר' יצחק מוורקה לסדיגורה על מנת לפגוש ברימ"ר, ראה, אדל (להלן: אבן שחת); ג"ע ששי"ק, א, עמ' 63. סימן רצח: ה' כהנא, אבן שחת: מונקאטש תרי"ק, עמ' פא (להלן: אבן שחת); ג"ע טסלסקי, גדולת מורדכי הגדול הצדיקים, ב. וראשית תרע"ג, עמ' 13-14: א. מרכוס (רוס), תוסדות (תרגום מוגרמנית: מי שנפלת), בני-ברק תש"ם, עמ' ריג (להלן: מרכוס); י' אבן, פתח דברים יהודי, ניר-נארק 1922, עמ' 109 (להלן: אבן). גם רימ"מ נסע בקיץ תר"ד לסדיגורה על מנת לפגוש ברימ"ר, ראה, מאיר עיני הגולה, א, עמ' 113-118.
 51 לא הרהבה ידוע על בינעפלד, ועל-פי ידיעות לא ברורות נהרג בשנת 1849. כוונת המרד בהגזרה, ראה, מרכוס ואבן, שם. על התעניינותו של רימ"ר באירועי איבת העמים, שעליה רמז יעקב שפירא ממזריץ' (לעיל, הערה 21), ראה גם ר' ז"ק, כנסת ישראל, יוארשא תרס"ז, עמ' 23: אבן שחת, עמ' סח. אין ספק שבניעפלד היה מעין שליח דיפלומטי בשירותם של הצדיקים.
 52 המכתב פורסם על-ידי א' שישא הלך, ימלא פי החלך, לונדון תשמ"ד, עמ' ז-1 (להלן: ימלא פי החלך); מכתב קודש, עמ' 33-34.

היבילטי' מאת הממשלה, כפי שכני משפחה וביטקונכוכ'בוגטון. פטרוניהם של הצדיקים ומצטיקיהם, היו בנקאים, ספקי צבא וחוכרי מוניפולין לייצור מלח וטבק⁵⁷.

יותר משנוקקו הצדיקים לאחוזת המחנה נזקקו לגיבוי כספי. שכן המאבק בפרפורת היה כרוך גם בהוצאות כספיות ניכרות, בעיקר לצרכי שוחד. לשם כך פנו לשורה של עשירים יהודים בני כל החוגים, אופייני הוא יחסו של מתיאש ויוזן, שנתבקש על ידי רייז' לסייע במאבק הן בשל מעמדו הכלכלי וקשריו הטובים עם השלטונות והן בשל יחסו המחוזי לחברים ולמסרות. הוא גילה אהדה ורואגה לשכבות הכלכליות והחברתיות הנמוכות, ותרם מכספו לבניית בית זקנים ולמפעלי צדקה נוספים⁵⁸. אך מוחלטים של החסידים נכונה גם בעניין זה, הפער הרציני היה גדול מפני שניתן היה לגשר על פניו באינטרסים כלכליים מעמדיים. לרוזן וכני חוגו לא היה כל עניין לסייע במאבק זה. מכתב מאלף ששיגר רייז' לאברהם וינוכר, גבור משכיל שנטה לצד החסידים, משיק את הקטוביות בין שני הזרמים ואת חוסר היכולת להגיע להסכמה נוכח התמורות המשמשות וכאות כחיי היהודים:

כדייתי אצל רייז' [רום מעלתו: הכוונה לוינוכר]. והכרנו אודות הרעה אשר חודשים וששי ופריצי עמנו, להשכיב תינוקות של ב"ר [בת רבן]. אשר על הכל פיהם העולם עומד, ולעשות סדר כהפצם, ועשיית כאשר אמר רייזי, והייצי אצל הג'נרל [ראויז דברתי עמו הרבה, ואמר כי הוא אינו עושה דבר. אך לעשות נגד העושים, ג"כ אצלו דבר זה, אשר לא יעלה על לב, יען כי טוב בעיניו [תוכנית הרפורמה] וא"א להכניחו כלל, כי כל היהדות תלוי בה, מאחר שהוא 'צדיק' בעצמו, אף שעבורו על כל החורה כולה, רוצה שגם אחרים יהיו 'צדיקים' כמותו, מה נאמר ומה נדבר, ארי לנו שכך עלתה בלינו, ולא ליה להם מה שעובדים בפומבי על החורה ואין דובר להם דבר, אבל עור כקוצים בעיניהם אשר יזכר שם ישראל בעולם, המהזיקים בחורת ה'⁵⁹.

ראה: ר' מאהלך, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, עמ' 228–232, 317–315 [להלן: מאהלך, החסידות]; תנ"ל, דבר ימי שראל, ת, עמ' 183–188, ר' יצחק מוזרקה עצמו קודם היותו לצדיק, היה מוזקו זו העסק מהטאטן שאבין של כל הגליל מהמשלה; ראה, אהל יצחק, עמ' 54, סולן קל, גם ר' ימנו בענייני שחרותנות, ר' מרדכי מכלות סבאק שלי, ראה הון שחרותני מנופול ממשלהי בעירי, ראה, צ"י מכללות, 'עטרת מרדכי', במחת מאמר מרדכי, פיעטקוקו מרס"ז, עמ' 14–20; אהל יצחק, עמ' 8–6, סימני 3–1; דוד דור ופרוסי, כומנו — כטאון מוכו מוסדות חסיד' אלכסנדר, יב (תשמ"ב), עמ' 6–9.

על דהלן, ראה, שאצקן, עשיריכטי, ב, עמ' 56–64, 2, גייריארק 1953 (לפי המפתח): מאהלך, החסידות (לפי המפתח); ר' בארטיש, 'ישרת ההתיישבות החקלאית של יהודים ב"מלכות פולין' בתקופה שלפני שחרור הארצים, ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 46–75; פנקס הקהילות, עמ' 39, נוסף כי רוזן, שידע עברית, עמד גם בקשרי מנהיגים עם משכילי וילנה, ראה, למשל, מכתב של ש"י פינ אלין, מארח תר"ג, באוסף שאהל גינבורג (לעיל, הערה 26, קופסה 17, מס' 2).

המאבק (מערב ראש הישנה תר"ו) שליל 1843) נפרסם לראשונה בידי הרב יעקוב אליהו רינזובין ממולנסה בתוך, המודיע, סוגר באהל תרע"ג, ומשמ במקומות רבים, ביהודים: ש"י, א, עמ' 7–8; מאיר עזי הגולה, כמכתבים, עמ' 109–110, וראה, שם, א, עמ' 121–122, סימנים שצג–שצג, לכסטים דומים נחשפים גם במקור חסיד, המתאר את מסונו של ר' יצחק מוחרקה לייס לאמבק בנרות אח הבקאי המשכיל יעקוב אפשטיין, מתוך גיסא, חידול אפשטיין קשרים עם השלטונות, שחיד וכולים בנורא

במלים אחרות, הטענה היחה שאף שמונטיפיורי אינו תומך בדעת הצדיקים וסבור כי חלק מהתיקונים הם חיוביים ומתבקשים, הנה עצם העובדה ששלטונות רוסיה עצמם — בתמיכתם של המשיבילים (פריצי ישראל) — רואים את הקשר שבין צורה קלה זו לכך דת ישראל כולה, צריכה להיות תמורר אהרה ולשנע אותו בצדקת עמדתם של החסידים, ההתנגדות המתחלשת לדפורמות וחוסר הנכונות להתפשר על מקצת הדברים, הנתנים להתפרש באופן חיובי, נובעים מתוך ההנחה שאם תפשרו כנצרות קלות יחסית תהיה הדרך קצרה להרס מוחלט של הדת⁵⁶.

צדיקי פולין לא הסתפקו בפנייה החוצה למונטיפיורי וניסו לגייס לצדם חוגים יהודיים נוספים ברוסיה, שהותה אז המוקד העיקרי למאבקים פוליטיים, וכעיקר את אצולת הדת היהודית. על אף ניגודי ההתקפות יכלו, לכאורה, הצדיקים לצפות להיענות, ולו גם חלקית או פסיבית, שכן לפני העלית הכבדת ולדמויות הקובעות בחייהם של יהודי ורשה היה עניין מובהק בשמירה על הסדר הישן. ראשי הצדיקים, בני משפחותיהם ומקורביהם נמנו, למעשה, עם אותה שכבה כלכלית-מעמדית שנהנתה מפרות המשטר הישן ומשוכו וביקשה לשמר מפני יצוצעים, מתיאש הוזן המשכילי-הפוליטיטור, שלמה ולמן פונר הגבירי-הלמדן ור' חיים וויזוון, רבה של וורשה, היו בתקופות שונות חוכרי מס הבשר הכשר או מס

מכתבו של רייז'י' מכי בשבת תר"ג (29 בינואר 1846). ימלא פי מוחרקה, עמ' י"א: והישורה למכתבו של ניסן ב"ק, שעשה כחצר רייז'י' בסריגורה, אל מונטיפיורי (כ"ח בטבת תר"ד): אשרי כחלה בא [הראר נקולא] כמה רד רק לשנות המלכותיים יהודים וליילן כמלבוש גביר, ואח"כ צויה בענינים אשר נוגע לד"ת הקי', ראה, מכתב קודש, עמ' 41, רייז'י' סיפר למונטיפיורי גם על קשייו במקומו החדש והפציר בו, כי אם יעבור דרך יונה ייחזרה עם השרים הגדולים, נא לדבר עפויי שלא יקבלו מלישנות מאנשי רשע שנתא[ן] ד' תורתו, הגם שכ"ה לך מליכיס ושרים בוד' ד' ונגמל עמי חסד עי עתה [...]. כי אין בי כח הסובלי, עוד עולה מדברי רייז'י' כי מונטיפיורי שבוך להחזיק חלוצה הלשונה כאילו הצלה רייז'י' לחייהם שותכנו אמנם אינו יודע אך יש לשער שבעיניו שבוך להחזיק חלוצה הלשונה כאילו הצלה רייז'י' לחייהם באומרתה בדרך עוינותו הפרטים, על פעולתו ושחרותנות של הכיז' דששילד למען יהודי רוסיה, מנת לקדם גם את עוינותו הפרטים, על פעולתו ושחרותנות של הכיז' דששילד למען יהודי רוסיה, שארה שונה כטיבה ממעורבותו של מונטיפיורי, ראה, ג"מ, עמ' 54–55, את שחרותנותו של רייז'י' ברוקה לניסעה מונטיפיורי סאלאמאן דאששילד אין וזין טובתה ד' וטישע יין אין 1846, היסטארישע שריפטן, א, וראשיש 1829, עמ' 803–810, על קשריהם של צדיקים עם בני דרטישילד, ראה, מילדזאהן, אהל אברהם (תולדות ר' אברהם אבש ליעקב (ו' וצ"ל: שלמה) רוטשילד מוירנה: א"ח מילדזאהן, אהל אברהם (תולדות ר' אברהם אבש מפרנקפורט), פיעטקוקו תרע"א, עמ' 54–55, את שחרותנותו של רייז'י' ברוקה לניסעה מונטיפיורי לרוסיה הוכיח גם בני, ר' אברהם יעקב מסריגורה, במכתב למונטיפיורי (מסיון תר"ד) בעניין גרם יהודי רוסי, וילניה וכסריה לצבא, הבן יצני עצמו כממשלן מסרות שחרותנות של אביו (לדרוך בעקבי אבותיו) ונסמן עליה כשהוא מוכיח כי 'נאשר נקמת לפי הודת גרולתו דבר משאלת כבוד אביו אדמ"ר' ולה"ה ופגנופ טרם ויגע לעיר פעטקוקו ביראלי, כפי שאביו אב' רבב ישראל וקודם ולה"ה ישגחה יצירה מתוך העולם לכקש תחפת עזרה ישראלי, כפי שאביו אב' רבב ישראל וקודם ולה"ה ישגחה יצירה מתוך פקירא, כל אף הוא קיבל על עצמו את 'עול המשורה לחדוש כטובתם מויר', דהיינו, שחרותנות עכור כלל ישראל, ראה: מ"י, גוטמן, 'החסידות כרומוניה במאה שעשרה', בתוך: סיני — ספרהשען של החברה לחקפת ישראל כרומוניה, כרך ה (ספר חורבן לכבוד ר' י"י גימירוביץ), חלק ב, בוקהשש תרצ"ג, עמ' VII–XXI–XXII; נכסס מרדכי, א, לובלין, שבט תרצ"ח, עמ' 28–32, ר' רייז'י' ב"ק, 'מכתב קודש', תפארת ישראל לחסידות בית רייז'י' (תשמ"ז), עמ' 30–35.

כהגמורה בשנת 1848 היו הדים בקרב החברה היהודית המסורתית במזרח אירופה. השלטונות הרוסיים לא רצו לדחות גם את היהודים לעמדות אנטי-אימפריאליות, והעדיפו שלא להתעמת איתם בעניין פניטי ערך כמו הלבוש. ביצעה המלא של הרפורמה נזחה אפוא, והשלטונות העליוני עיזו ולא מיהרו להקפיד על יישומה המלא. אלא שגם הביצוע החלקי של הרפורמה היה בו כדי לערער את החברה היהודית המסורתית. וקנים ופאות נגזרו כחוצות ורשה, ובמרים ארוכים קוצרו לעיני אספקוף צהאל⁶⁴. השלטונות הרוסיים היוצפו בחלונות רבות. כראש המחלוננים — ריי"מ וקהל חסידיו, רובם חסיד קוצק, שקיבלו את עמדתו בסוגיה זו. ריי"מ אף נעצר למספר ימים באשמת הסתה נגד השלטונות, והפעל על-ידי לחץ שיחתום על כל כרוז הקורא להסיריו להישמע לפקודות השלטון⁶⁵. גם האיגודים, חברי הרשות המפקחת (ה'דודור'), שהסכימו לרפורמות, מחו נגד הצורה הכרסלית של ביצוען. אך המחאות לא הועילו, ובשנת 1851 הופעל הצו באורח מלא. קמעה קמעה התנגלו יהודי ורשה ללבוש החדש, ובמקביל אף 'קודש' לכוש כפוי זה בתהליך הטמעה. האופייני כל כך לאורחורסקיה, והפך ללבוש יהודי לכל דבר (כך, למשל, המקטים והקפוטות הקצורה, שנהוגים עד היום בחוגים חסידיים כמו גזו)⁶⁶. עם זאת, יהודים שסירבו להסתגל לשינויים החדשים, ולא הצליחו לקבל את הפטור או לשלם את הקנס הכרוך בעברה על החוקים, הסתמרו או אף יצאו מחוץ לגבולות המדינה⁶⁷.

ה

שחלילנותם של צדיקי פולין בשנות הארבעים של המאה ה-19 לטי למוניע גורות השלטון הרוסי היתה שיאה של פעילות וולונטרית, שהחלה עוד בראשיתה של המאה. מנהיגי החסידים נטלו על עצמם עוד אחד מהפקידות של הקהילה המסורתית השוקעת ושל הארגון העל-

64 ראה במקורות שדובאן לעיל, הערה 23. ממכתב שכתב כהר"ז הצדיק שווגא פייכל ונציגו עולה בפרור תריות גדות והקניט בקהילות ישראל הסמוכות לווהשה. הצדיק, שישב אז במקוב, מספר כי תמורת אי צדדים וקני הבטיח שיעליף את השפעתו על שינוי התלבושת: 'זהבטחתי שאנכי בעצמי אראה שילבישו עצמם במלבושי קאצאפסקי [...] וב"ה שאין נכדי עדיין שינוי כל כך'. ראה, א"י ברומברג, מנדולי החסידות, ספר ד: 'אומ"ר' אלכסנדר, ירושלים תש"ד (רפס צילום: כרד יד, ירושלים תשמ"ב), עמ' 267.

65 מאיר עיני הנזלה, א, עמ' 128-130, סימנים חו-חג.

66 מעניינים במיוחד דברי הביורג' הממשותף של הרי"מ, המתאר עובדה זו כפרי נצחוני של הצדיק במאבק בין המתנגדים, ורקו פותח בראשם, שדולג לבלבוש המערבי (הדיני, גרמני: 'בגד קצר, מנמסים ארוכים ומבטת לקצץ בקיץ ופיאות'), וכן החסידים, שהעדיפו ללבוש כדרך סחודי רוסיה [...]. סודדות עד לברכים, מנמסים מופשלים לחוץ המנמס מטפח עטיפה על הצואר וכוכב רוס לראש [...]. ומצטטו זה של הכני יצאו איתו הלבוש מיוחד של חסיד פולין, הוכצע השחור הקטן, שדה נגלה מאישיות הרוסית, הקאפוטת הנזלה ה"סרטייט" והמנמסים, ותפאייילה הצעיק על הצואר, ראה, ה'אשאר עיני הנזלה', מלאים והספיק, עמ' 82.

67 כך, למשל, מספר על הצדיק שמואל אבא מוזכלן לקבל עבור בנו את הפטור המוחלט, ועל כך ברוח הוא רבנו לפרוסיה השונה עד שיצולחו שחליליו להשיג בווישה את הרישון, ראה, אפרים מאיר גר זכרניסקי, לחת אש, פיעטקוב תרצ"ה, עמ' 223-226.

ר"מ, השמרן הקיצוני, שמנקרות מכסו תופשו הרפורמות המוצעות בלבוש כיידיהג ואל יעברו', והרפורמות המוצעות כחידוץ דון דבר שישל היהדות הלוי בזה', לא יכל היה, מוכן לזכות כאדהותו של רדין. מה שבתנאים רגילים היה יכול להיחשב כהישג — הסכמתו של רדין לשמור על פסיביות — נחשב על-ידי ריי"מ כחוסר הכנה ופכה.

במאי 1846 נלוו, כאופן מפתיע, ר' שלמה זלמן פונור ובנו, שהודיעו למוניטיפויזי כפירוש כי הם נצנים לזומת תיקון הלבוש⁶⁸. פונור אכן החליף את בנויו ואף הודיע ברבים שאין בכך כל איסור הלכתי, והדבקת בכגו הישן אינה אלא חסידות של שטות⁶⁹. גם ר' חיים וידרון תמך בשינויים, ומאוחר יותר (בה"ט) אף פרסם כרוז הקורא לחליף את המלבוש המסורתי, ולא להמתין עד שהשלטונות יכפו זאת⁷⁰. כאמור לעיל, גם בין החסידים לא היתה אחדות דעים, ור' מנחם מנדל מקוצק הביע במפורש את דעתו המסוימת, ככל הידוע, כפגישתו של מוניטיפויזי עם הוציב הרוסי כורדשה, הנסיד איבן פוידורוביץ פסקוביץ, ככל לא עלה הנישא, ללא ספק משום שמוטיפויזי עצמו אכן תמך בחיקוני הלבוש ולא קיבל את דעתם של החסידים⁷¹. פסקוביץ, קודמו הסנטור נוביסולצב, גילה אמנם, בדרך כלל, אהדה לחסידים, משום שראה בהם יסוד שמרני הנאמן לסדר הישן, ומאמה סיבה הפגן ערינות כלפי הנאורים, אך בנושא שינוי הלבוש היהודי לא היתה מצדו כל נכונות לפשרה. כ-2 ביולי 1846 פורסם כורדשה הצו על החלפת הבגדים. אמנם נחנה אפשרות לארכה של כמה שנים (עד ל-1 בינואר 1850) למי שהחליטו לעמוד בביצועו, ואלה נאלצו לשלם מס שנתני מיוחד, כלי קודש' היו פטורים מלכתחילה לביצוע החלפתו, וכן עניי שנתני מיוחד, ויתנו גם הנחות שונות, כמו היתר ללכת בלבוש המסורתי לכת-הכנסת בשבתות וכתנים, בינתים הגיעו הדי איבי העמים' למזרח אירופה: בפולין התחזקה התנועה הלאומית ובשנת 1846 היתה בקרקוב התקוממות נגד השלטון האוסטרי; גם למרד שפרץ

לחזעיל, מאירד גיסא, הנזרות אינן נחשבות כענין לגזרות אורבא, לטובה חתם בעניין, כדרך החדשים הרעים בחיקונים וחודשות כתי, לכן בוראי קשה יהיה לפעול אצלנו, לבסוף החלט לשגר אליי את שאר בשרי, הצדיק ר' יוסף ברוך אפשטיין, 'יהודי הטוב שיישטאט', לביסוף החלט לשגר קרוב המשתנה, ראה, אהל יצחק, עמ' 53, סימן קטן, והשוות, עמ' 73-74, סימן קטן.

68 המקורות החסידיים המתארים את הפגישה אינם מזכירים את נוכחותו של פונור, ואין נמסרים על עדותו של אלעזר הלוי שנכת בפנישה, ראה, יומנים, א, עמ' 354-355, ייתכן שהשיקול בהחלפת המשלוח מאיישים המייצגים עמדות כה מנוגדות דומה לשיקולים שהזנו זמן-מה קודם לכן את המשלוחים והחידים כוויולה, גם הם נמנשו בצווח עם מוניטיפויזי כדי לפקח ולהשגיחה על-ידי על-ממ שאף עד לא ייהנה מיתרון על פני האחר, ראה, אטקס, ההשכלה, עמ' 301-302.

69 על פונור, ראה, גלבר, היהודים והמרד הפולני, עמ' 17-25; מאיר עיני הנזלה, א, עמ' 125, סימנים חא-תב; אלפסי, הובי מקוצק, עמ' עב (נאלפסי אף מוסיף כי פונור גילה את קונו ותאומתי); א"י ברומברג, י' אלעזר הכהן מפולטוסק (תקנ"א-תרס"ב), ספר מוגילה, ירושלים תשל"ג, עמ' רצט.

70 נוסח הכרוז (בפולנית), ראה, שאצקי, עצמיכטע, ב, עמ' 284-285, ראה לעיין כי ר' חיים וידרון אף תמך, עשרים שנה קודם-לכן, בהקמת בית-המדרש לרבינים, ראה עליו, פורעני, משפחת וידרון, עמ' 21-49; ברומברג, הרבנים בראשית, עמ' קג-קד.

71 בשולשת החסידים ששלח מוניטיפויזי עם שובר ללונדון לקיסרין ול'אובדוב, שני החסידים שעסקו בענייני היהודים באימפריה הרוסית, ובמיוחד בתוכי לקיסרין שעסק במצב היהודים בפולין, לא נזכרה גזרת הלבוש במפורש. החוקרים נרפסו כדור: יומנים, א, עמ' 360-384, והשוות, עמ' 68-69.

קהילתי שבטל, והמשיכו לולאו תוך שינויי העתים והמורות השלטון. בעוד שבימי מלכות פולין השתמשו החסידים בנציג השלטון הרוסי כנגד רפורמות שהגו אישי מדינה פולנים, הרי בימי ניקולאי הראשון היה השלטון הרוסי לאיב העיקרי שנגדו הופעלו טכסיס השחרות. שלא כבימים עברו, טרם הוקמתה של פולין, הופנה עתה עיקר המאמץ השחרותי למניעת יזיקותים' בתורה היהודית ולשמירת אופי החיים המסורתית. ככל שהחמירו אינמי השינוי, כן הלכה ולכשה השחרות אופי כללי יותר. עד שהגיעה לשיחוף הפעולה בין צדיקי פולין ובין צדיק מחתום המושב. שעקי למלכות אוסטריה, בפנייה לפיקלטורפ יהודי ממערב אירופה.

אף שינויי הרפורמה הרוסית במלכושי היהודים בפולין, וכראשם טשטוש הכדלנות היהודית, לא הושגו, הנה בראייה כוללת נכשלו גם הצדיקים במאבקם לביטול מוחלט של הגזרות, שכן השקיעו מאמץ בנושא שלא היה בגבולות הקונטנסטו הכללי-יהודי. במקום להסתפק במלחמה בביצוע הכרזתלי של הרפורמות (כמו קיצוץ הזקנים והפאות בכפייה, הגויס בכפייה לצבא וכדומה), שיכלה לזכות (ואף זכתה) באהדה מרבית, ובמקום להגדיר את היעד הטופי כריכוך הגזרות ופרישתן לאורך זמן, יצרת חלופות או פשרות ומילוט אנשי שלומם, בהורו הם לחפוס מרובה. דעת הקהל היהודית במערב אירופה, שמונטפיורי היה מייצגה, כמו גם חוגי העשירים והמשכילים בוורשה, אישים כולטים בין הלבנים הלא-חסידיים ואף בין הצדיקים עצמם, לא ראו בשאלת שימורו של הלבוש היהודי עניין שיש להיאבק עליו. מנקודת מבטם היה זה חסידות שתי שטות וכעיה שולית במסכת קיומו היומומי של המיעוט היהודי הגדול שחי מחוץ לחתום המושב הרוסי. גם בשאלת הרפורמות בחינוך לא התקבלה דעתם של הצדיקים, שכן רבים מחוץ למחנה החסידי לא ראו בלימוד לשון המדינה אום, אלא דוקא פתח של תקווה להשתלבות בעולם המודרני, שהלך נפתח לפני היהודים. שאלות חשובות הוכה יותר עמדו כרום עולמה של החברה היהודית, וממילא היה מאבקם של הצדיקים חסר סיכוי. השחרות החסידית נכשלה על אף שהמוני החסידים המשיכו לשמור על 'לבוש יהודי' כוללי חזיש. אך העקרונות שחונתו כבסיסה של שחרותות זו — נסיון לליכוד חוגים יהודיים בעלי עמדות ממוגזרות כסיע גורמים יהודיים בינלאומיים לפעילות משותפת מול שלטון נוכרי מאיים — עתידים היו ללדת את מאבקי הפוליטיים של האורתודוקסיה היהודית כמזרח אירופה מכאן ואילך⁶⁸.

68 רוגמה מובהקת לכך היא פעילותו של ר' אלחנן ספקטור בשנת השמונים. ראה י' היילפרין, *כת המלוכה הדלי וידידות היהודים ברוסיה הצארית*, בתוך: *יהודים ויהדות, עמ' 357-366*; י' אופנהיים, *אונת דעת הקהל נגד המוניזיות האנטי-יהודית של ממלכת רוסיה בשנת השמונים של המאה ה-19 על ידי יצחק אלחנן עזחורי*, בתוך: *סולידריות יהודית לאומית בעת החורשה*, עורכים: ב' פיקוס וא' סראן, אינפורמציית כן-גוריון בנגב תשמ"ט, עמ' 85-115.